

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

30
(2/2004)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Noel Putnik

Plutarh i Seneka: dva pristupa tešenju ožalošćenih

Apstrakt. U ovom tekstu data je uporedna stilistička analiza dva utešna spisa, Senekinog i Plutarhovog. Naglašavaju se različite strategije i pristupi, i predlažu se zaključci o glavnim stanovištima dvojice pisaca.

Ključne reči: Seneka, Plutarh, uteha, smrt, književna i epistolarna tradicija, strategije utehe.

Stilsko poređenje Plutarha i Seneke u okvirima zadatog žanra sprovedeno je u ovome radu pre svega na osnovu prevedenih odlomaka, ali s uvidom u celinu dva spisa, kao i u druga dela iste tematike. U oba slučaja reč je o utešnim spisima upućenim prijateljima koje je zadesila istovetna nesreća: i Senekinoj Marciji i Plutarhovom Apoloniju umro je sin. I jedan i drugi pisac preuzeo je na sebe nezahvalan zadatak da uteši nesrećnog roditelja. Iz načina na koji oni to čine moguće je izvesti određene zaključke o tome šta povezuje, a šta razdvaja dva pisca u njihovim pristupima temi ili, da tako kažemo, u strategijama za koje se opredeljuju. Već na prvi pogled upada u oči izrazit paralelizam motiva i argumenata koji se javljaju u dva spisa, katkad gotovo identično jezički formulisanih, što je lako razumljivo u svetlu činjenice da su oba pisca koristila zajedničke izvore i ugledala se na zajedničke uzore. Međutim, upravo u okvirima tog paralelizma ukazuju se, takođe očigledne, značajne razlike u stavovima, u poimanju datog problema, pa i u karakteru saveta koji se pružaju ožalošćenome. Ove su razlike upravo naglašene tom spoljašnjom sličnošću ili istovetnošću i ukazuju na temeljne različitosti Plutarhovog i Senekinog filozofskog zaleđa i načina na koji dva autora interpretiraju jednu istu književno-filozofsku baštinu na koju se pozivaju.

Izvesna upućenost jednog na drugoga očita je već iz nekoliko pojedinsti: bili su savremenici (tokom barem 15–20 godina) i trpeli uticaje jedne iste epohe. Premda u osnovi različitih filozofskih orijentacija, imali su u mnogo čemu bliske stavove i obojica u svesti kasnijih pokolenja ostali za-beleženi pre svega kao moralisti. Način i forma njihovog izlaganja, premda ne i stil, pokazuju upadljive sličnosti, jer obojica koriste esej kao žanr pogodan za popularno filozofiranje i tretiranje teških pitanja na lak i ra-

zumljiv način. Najzad, naslovi nekoliko njihovih spisa slični su ili identični, kao i mnogi stavovi koje u njima izlažu, što nesumnjivo svedoči o zajedničkim izvorima iz kojih su crpli i uzorima na koje su se oslanjali.

Da je Plutarh, vrsni erudita i poznavalac prilika u Rimu, znao za Seneku, u to nema sumnje. Takođe, sasvim je verovatno i da je čitao Senekine spise jer, čak i ako nije znao latinski dovoljno dobro da bi na njemu držao svoja predavanja rimskoj publici, mogao ga je znati koliko je potrebno da bi se čitale knjige rimskih pisaca. Zanimljivo je pitanje da li se i koliko Plutarh u svojim spisima ugledao na Seneku, kao i to kakav je stav mogao imati prema slavnom stoiku-političaru.¹

Uteha kao književna vrsta

Misao o smrti i prolaznosti života snažno je prisutna u grčkoj književnosti od samih njenih početaka, a nasleđena je iz bogate i drevne mitološke građe. Svest o sumornoj neminovnosti čovekovog kraja našla je svog odraza u vrlo izraženoj niti antropološkog pesimizma koja se, još od Homera i Hesioda, provlači kroz dela liričara, tragičara, kasnije i prozaista, kao i u misterijskim kultovima, koji su težili da nekako premoste taj nepodnošljivi jaz između života i smrti. Posebno mesto u ovoj tematici zauzima motiv *prerane smrti* (ὁ ἄγορς θάνατος, *mors immatura*). Čini se kao da je svest o prolaznosti najjača upravo u slučajevima prerane smrti bližnjih, za kojom po pravilu sledi jadikovanje i neprebolna žalost. Tu se, prirodno, otvara prostor za utehu, koja se isprva javlja kao topos u okvirima drugih književnih vrsta, a zatim i kao žanr za sebe.²

Začetak toga žanra nalazimo u *Ilijadi*, gde Ahilej u svom šatoru teši Prijama i stvara jedan od obrazaca koje će slediti sve kasnije utehe.³ Vremenom se, pod uticajem retorike i filozofije, uteha razvija kao posebna

1 Mogućnost da se Plutarh pri sastavljanju Utešnog spisa Apoloniju ugledao i na Seneku detaljno razmatra APELT.

2 Jedan od retkih izuzetaka u načinu obrade ove teme jeste Euripidova *Alkestida*. Tesalski kralj Admet mora umreti jer je uvredio Artemidu. Njemu se, ipak, pruža mogućnost da se spase ako neko drugi dobrovoljno pođe u smrt mesto njega. Pošto njegovi stari roditelji ne žele da se žrtvuju, to čini Admetova žena Alkestida. Euripid razvija psihološki istančanu polemiku između sina i oca, koji žučno odbija da svojim životom, koji je i tako već na izmaku, spreči sinovljevu preranu smrt.

3 Il. 24,507-551.

književna vrsta (λόγος παραμυθητικός, *consolatio*) i preuzima već postojeće elemente iz poezije i nadgrobne besede, kao i svu raspoloživu filozofsku argumentaciju u vezi sa smrću, dušom, mogućnošću zagrobnog života, nužnošću, sudbinom itd. Filozofi su je pisali u vidu apstraktnih rasprava o smrti i ublaženju tuge, besednici u vidu retorskih vežbi, pesnici u stihovima, ali je najčešća forma utehe bila epistolarna, i to iz sasvim jednostavnog razloga: uteha je, koliko god apstraktno koncipirana, uvek nekome upućena, a pismo je, naprosto, prirodan način prenošenja poruke na daljinu. Konsolacije se nisu morale odnositi samo na smrtnu slučajevu, već su kao povod mogle imati i druge vidove nesreće: tešku povredu, bolest, izgnanstvo ili kakav drugi peh sudbine. Po svome tonu mogle su oscilovati od vrlo ličnih do formalizovanih i distanciranih. Pošto su bile pisane u određenim istorijskim okolnostima i posvećivane konkretnim osobama, moguće je u njima uočiti i druge planove osim čisto književnog i apstraktno filozofskog: karakterno-psihološki, politički i druge.

Najznačajniji za uobličenje utehe kao žanra filozofske proze bio je Krantor iz Sola u Kilikiji (IV–III vek p.n.e.), filozof Stare akademije.⁴ Njegova izgubljena rasprava *O tuzi* (Περὶ πένθους), posvećena nekom Hipoklu koji je izgubio decu, smatrana je u antici najboljom u svome žanru, koliko zbog filozofske produbljenosti toliko i zbog sjajnog stila. Ona je imala ogromnog uticaja na savremenike i kasnije autore i nema sumnje da je upravo Krantor bio izvor iz kojeg su crpli svi potonji pisci uteha, pa i Plutarh i Seneka. Čuvena je bila i Ciceronova *Uteha* (*Consolatio*), spis kojim je ovaj želeo da uteši samog sebe posle smrti ćerke Tulije. Veoma mnogo građe te vrste on iznosi i u svojim *Raspravama u Tuskulu* (*Tusculanae disputationes*), pisanim takođe nedugo posle Tulijine smrti, naročito u I knjizi – *O preziranju smrti* (*De contemnenda morte*). Tu se Ciceron otvoreno poziva na Krantora.⁵ Sačuvano je i nekoliko njegovih epistolarnih uteha, npr. Marku Brutu povodom smrti njegove žene Porcije (*Ad Brutum* 17), ili nekom Ticiju povodom smrti njegove dece, nastradale verovatno u epidemiji kuge (*Ad Familiares* V, 16). Što je još zanimljivije, sačuvano je više utešnih pisama koja su Ciceronu povodom Tulijine smrti slali njegovi prijatelji i poznanici: Brut, Sulpicije Ruf, Cezar, istori-

4 O njemu v. Diog. Laert. 4,5.

5 *Tusc.* 1,115.

čar Lucije Lukcej i drugi. Ova pisma omogućavaju komparativnu analizu kompozicije, stila i pristupa samoj temi utehe.⁶ Elemente utehe ima i III knjiga Lukrecijevog speva *O prirodi* (*De rerum natura*), gde on nastoji da kod ljudi razveje strah od smrti, ali sa bitno drugačijih filozofskih pozicija nego svi prethodno spomenuti pisci.

Seneka je ovoj temi posvetio jednu danas izgubljenу raspravu – *O preranoj smrti* (*De morte immatura*). Karakter konsolacije imaju i 63. i 99. pismo Luciliju: u prvome on teši Lucilija zbog smrti jednog njegovog prijatelja, a u drugome mu prepričava šta je napisao nekom svome poznaniku povodom smrti njegovog sina. Najzad, tu su i tri epistolarna eseja koja su u rukopisnoj predaji *explicite* stekla naziv konsolacija. Dva potiču iz perioda Senekinog izgnanstva na Korzici, *Uteha Polibiju* (*Consolatio ad Polybium*) i *Uteha majci Helviji* (*Consolatio ad Helviam matrem*).⁷ Treći spis je *Uteha Marciji* (*Ad Marciam de consolatione*), o kome će biti više reči nešto kasnije.

Od Plutarha su nam, u okviru zbornika *Moralia*, ostala sačuvana tri pisma koja nose naziv i karakter utehe. Najčuvenija je *Uteha ženi* (*Consolatio ad uxorem*), jedan od najličnijih Plutarhovih spisa. To je pismo koje on šalje supruzi kada ga je u Tanagri zatekla vest o smrti njihove dvogodišnje ćerke. Sačuvan je i spis *O progonstvu* (*De exilio*), u kojem teši prijatelja kojeg je snašla ta nevolja. Tu je, najzad, i *Uteha Apoloniju* (*Consolatio ad Apollonium*), kojoj doduše pojedini istraživači odriču Plutarhovo autorstvo. U *Lamprijinom katalogu* pominju se još dve konsolacije, danas izgubljene: *Uteha Asklepijadu* i *Uteha Festiji*.

Sadržaj utešnih spisa prilično je stereotipan, premda varira u zavisnosti od okolnosti, kao i od pisca, njegovog stila i književnog dara. Ono što se dosledno ponavlja jeste repertoar argumenata koji je svojim primerom ustanovio Krantor, a koji se vremenom, kroz doprinose različitih filozof-

6 Time se detaljno pozabavio HUTCHINSON, 49–77. Poređenje Plutarha i Seneke dato ovde metodološki donekle korespondira Hačinsonovom poređenju Ciceronovih konsolacija upućenih prijateljima i njihovih utešnih pisama njemu.

7 Krajnje je zanimljiv odnos između ova dva spisa. Pisani u istom periodu, odišu dijametralno suprotnim raspoloženjima. Tešeći majku povodom sopstvenog izgnanstva, Seneka je uverava da mu nikad nije bilo bolje jer se vratio filozofiji i njegov duh »prodire u više, božanske sfere« (*Helv.* 20,2). Istovremeno, on se neutešno jada Klaudijevom sekretaru Polibiju, koga teši zbog smrti brata, i moli ga da posreduje kod cara.

skih škola, stopio u eklektičku smešu mahom platonizma, stoicizma i epikurejstva. Uteha obično počinje izrazima saučešća i pohvalama pokojnikove ličnosti, a neretko i ličnosti ožalošćenog. Sledi nizanje argumenata koji ožalošćenome treba da olakšaju bol. Oni se u osnovi svode na podsećanje da smo svi rođeni smrtni, da je prolaznost života nešto očigledno i samo po sebi razumljivo, ali da mi na to zaboravljamo usled različitih iluzija koje o životu gajimo. Konstatuje se da je tuga za umrlima prirodna i opravdana, ali samo dok je »umerena«. Ako pak pređe granicu umerenosti, ona postaje strast (πάθος), i to »najgora od svih strasti«. ⁸ Mudar čovek umeren je i u sreći i u nesreći. On zna da se točak sreće okreće i da je u toj nestalnosti razum najbolja zaštita. On takođe zna da suze i žalost nisu ni od kakve koristi jer mu neće vratiti bližnjeg iz carstva smrti, a da će vreme ionako zalečiti sve rane. Ožalošćenima se često savetuje da se okrenu lepim sećanjima koja ih vezuju za umrle, kao i da budu zahvalni na onome što im je sudbina dala, umesto što negoduju i tuže se na nju.

Dva su pitanja od posebnog značaja: šta se zbiva sa dušom posle smrti i da li je smrt dobro ili zlo. Premda su, izuzev Lukrecija, svi nabrojani pisci zagovornici teze o preživljavanju duše u ovom ili onom vidu, najčešće se ipak razmatra i suprotna mogućnost i u njoj se traže razlozi za stav da smrt nije zlo, po obrascu koji je uspostavio Platon u *Odbrani Sokratovoj* (40c). Ističe se da, bez obzira na posmrtnu sudbinu duše, smrt nije zlo jer oslobađa čoveka nevolja i muka kojima život obiluje. Odatle je potreban samo korak do sumorne tvrdnje da je bolje da se nismo ni rodili. Ta tvrdnja teško da može biti utešna, ali se katkad ipak javlja i doprinosi utisku da su spisi ove vrste često više filozofska apologija smrti nego uteha.

Uz naglasak na nemoći i ništavnosti kao njegovim glavnim osobinama, razmatra se i odnos čoveka sa višom silom koja mu je dala život – bio to Bog, bogovi ili sudbina, – to jest karakter njegove ovozemaljske egzistencije. Ožalošćenima se ukazuje na to da je svakome od nas život samo pozajmljen, ustupljen na neodređeno vreme, što čoveka čini dužnikom koji mora biti spreman da svoj dug vrati kad god se to od njega zatraži. Na isti način nam je pozajmljeno i sve što nas okružuje: bližnji, imovina, društveni položaj. Često se u tom kontekstu javlja i motiv zavisti sudbine ili bogova prema ljudskoj sreći.

8 Plut. *Cons. Apol.* 102s.

U svim utehama, dakle, možemo razlikovati više planova argumentacije: psihološki, etički, metafizički. Oni su objedinjeni i služe istome cilju: da ubede ožalošćenog da se okane preterane tuge, koja je ne samo beskorisna, nego i varvarska,⁹ nedostojna čoveka plemenite naravi.

Različite strategije borbe protiv žalosti

Već na prvi pogled otkrivaju se mnoge paralele i dodirne tačke između *Utešnog spisa Marciji* i *Utešnog spisa Apoloniju*. Osim toga, oba ova spisa, pogotovo Plutarhov, imaju toliko toga zajedničkog sa Ciceronovim *Raspravama u Tuskulu* da nema nikakve sumnje u to da je svoj trojici pisaca stajao na raspolaganju jedan isti uzor, ili više njih. Jedan od uzora svakako je bio Krantor, koga Ciceron i Plutarh poimence pominju i navode. Pritom je sasvim moguće da je Seneka pred sobom imao i Ciceronov spis, a Plutarh i Ciceronov i Senekin.¹⁰

Scena je, kao što smo rekli, u oba slučaja ista: i Marciji i Apoloniju umro je sin. Pošto je prošlo već dosta vremena, a patnja ožalošćenih nije pokazivala znake povlačenja, Seneka i Plutarh priskaču u pomoć. Plutarh, doduše, smatra da je i trebalo pustiti da prođe neko vreme kako bi »rana sama od sebe sazrela« (102a), što je opšte mesto u ovome žanru, dok se Seneka kaje što nije odmah pristupio tešenju i tako sprečio da tuga »okošta« (1,8).¹¹ Obojica ističu da je žalost za umrlima prirodna i razumljiva, ali samo dok je umerena i ograničena razumnim vremenskim rokom (Sen. 7,1; Plut. 102s). Kada pređe tu granicu, ona postaje nešto drugo: za Plutarha najgora od svih strasti (τὸ χαλεπώτατον πάντων παθῶν, 102s), a za Seneku porok (*vitium*), zlo (*malum*), izopačeno zadovoljstvo nesrećne duše (*infelicitis animi prava voluptas*, 1,8). Nadalje, obojica naglašavaju da je jadikovanje varvarsko, neplemenito i znak ženske slabosti (Sen. *Marc.* 7,3; Plut. *Cons. Apol.* 113a). Štaviše, taj stav formulisan je u rečenici koju Plutarh kao da je doslovce prepisao od Seneke.¹²

Sledi uobičajena, već opisana argumentacija koja treba da probije o-

9 Plut. *Cons. Apol.* 113a.

10 Vidi nap. 1.

11 Za oklevanje je, kao što ćemo videti, mogao imati i prizemnih, političkih razloga.

12 Plut. *Cons. Apol.* 113a γυναῖκες γὰρ εἰσι ἀνδρῶν φιλοπενθέστεραι, Sen. *Marc.* 7,3 *magis feminas quam viros... eadem orbitas vulnerat.*

klop u koji se učaurio ožalošćeni. Središnja tačka te argumentacije kod oba pisca jeste pojam *zablude* (*opinio*, δόξα). Zabluda, koja se ispoljava na mnogo načina, osnovni je uzrok nemogućnosti ožalošćenih da sagledaju stvari u pravom svetlu i otresu se tuge. Zabluda je, na primer, da nam je na ovome svetu bilo šta zajemčeno, da se nesreće dešavaju samo drugima, da je dug život sam po sebi uslov za sreću. Zabludom je prožet svaki naš stav o životu jer zaboravljamo osnovni uslov pod kojim smo rođeni: da smo smrtni, da su nam tela lomna i propadljiva (Sen. 11,3; Plut. 104v), da smo ništavni i nemoćni da utičemo na neumitni tok sudbine (Sen. 6,1; Plut. 112d).¹³ »Zabluda pridaje bolu više no što je sudbina odredila«, kaže Seneka (7,1). Ona je ta koja nas muči (19,1).¹⁴

Poseban vid zablude je zabluda o smrti: verujemo da je smrt zlo i zato je se plašimo, a zbog umrlih jadikujemo. Protiv tog pogrešnog uverenja odlučno ustaju i Plutarh i Seneka. Obojica na brojnim primerima dokazuju da smrt ne može biti loša jer oslobađa umrlog svih nevolja ovog života, a za Seneku je ona čak spas jer, shodno stoičkoj doktrini o pravu na samoubistvo, predstavlja vrata uvek otvorena za dostojanstveno povlačenje iz mučnih situacija i čini život podnošljivim.¹⁵ Štaviše, jedino zahvaljujući smrti, to jest svesti o uvek mogućem bekstvu od patnje, život se može voleti.¹⁶ Plutarh kao platoničar ne ide tako daleko, ali on zato razmatra prirodu smrti mnogo detaljnije nego Seneka. Pozivajući se na Sokrata, on ispituje različite mogućnosti posmrtno sudbine duše i u okviru svake od njih dokazuje da smrt nije zlo. On čak, rasprave radi, dopušta i mogućnost da duša posle smrti umire s telom, premda na kraju preovlađuje njegova vera u besmrtnost duše: on to jasno kazuje potkraj spisa (120d), gde obećava Apoloniju da će mu, na molbu ovog, uskoro poslati i Platonov dijalog *O duši*, u kojem je »božanski Platon rekao mnogo toga o besmrtnosti duše« (ὁ θεῖος Πλάτων πολλά... περὶ τῆς

13 O upotrebi termina »uslov, uslovljenost« (*condicio*) u ovom kontekstu v. HUTCHINSON, 55-56 sa nap. 11.

14 7,1 *plus est quod opinio adicit quam quod natura imperavit*, 19,1 *opinio est ergo quae nos cruciat*.

15 20,3 *non est molestum servire ubi, si dominii pertaesum est, licet uno gradu ad libertatem transire*.

16 Ibid. *caram te, vita, beneficio mortis habeo*.

ἀθανασίας αὐτῆς εἶσηκεν). Seneka se u svojoj odbrani smrti, kada je reč o metafizičkoj perspektivi, ograničava na stoičko viđenje duše kao vatrene supstance istovetne sa božanskom vatrom: duša nastavlja da postoji nakon smrti u svom izvornom vidu, prožimajući se sa zvezdama (25,3). Kako god bilo, smrt nije zlo i taj stav se u oba spisa toliko ponavlja da im najzad daje karakter svojevrstnih tanatodiceja.

Najteža posledica svih nabrojanih zabluda jeste nespremnost. Oba pisca pridaju veliku važnost stanju stalne pripravnosti kao najboljoj zaštiti od udaraca sudbine (Sen. 9,1; Plut. 112d). Po njima, čovek uvek mora biti (što nije nimalo utešno) prožet osećanjem neizvesnosti, svešću o prolaznosti i nemoći da se utiče na sudbinu. Otuda i savet, u osnovi epikurejski, da uživamo u životu dok možemo (Sen. 10,4), a da o umrlima razmišljamo samo u svetlu najlepših uspomena (Sen. 3,5; Plut. 114d). U tom se kontekstu javlja i motiv pozajmice: život nam je pozajmljen i mi kao dužnici moramo spremno i bez protivljenja da ga vratimo (Sen. 10,4; Plut. 116v), a sve što možemo jeste da u međuvremenu izvučemo iz njega što više užitka i zadovoljstva.¹⁷

Oba pisca načinju delikatno pitanje sebičnih motiva koji mogu stajati iza bola ožalošćenih (Sen. 12,1; Plut. 111e).¹⁸ Obojica navode niz primera istorijskih ličnosti koje je zadesila ista sudbina kao Marciju i Apoloniju, oslanjajući se na uverenje da čovek lakše podnosi svoju nevolju ako vidi da od nje ispaštaju i veliki. Obojica kao podršku sopstvenim nastojanjima pričaju priču o filozofu koji teši ožalošćenu kraljicu: Seneka prepričava utešnu besedu filozofa Areja Augustovoj ženi Liviji, a Plutarh utehu neimenovanog filozofa kraljici Arsinoji. Najzad, obojica se pozivaju na pitijski natpis *Spoznaj samoga sebe* kao na osnov svih svojih stavova i uverenja.

Plutarh, shodno akademičarskom oprezu u donošenju zaključaka, citira druge pisce i pesnike neuporedivo više nego Seneka, kod kojeg u celom spisu nalazimo tek tri kratka citata. Plutarh samo izlaže Apoloniju šta su *drugi* rekli o smrti, bolu, duši i ostalome, a sve to povezuje u celinu svojim nenametljivim zapažanjima i savetima. Prilično je uopšten u zaključivanju i neličan, uzdržan u ophođenju, ali zato blag i pun razu-

17 Tu preporuku, doduše, daje samo Seneka, inače sklon epikurejstvu. Upor. Lucr. 3,932–935. Kada dođe kraj, treba da odemo mirno, kao »gost života sit« (*conviva satur*).

18 O istom pitanju u Ciceronovim konsolacijama HUTCHINSON, 57–58.

mevanja za čovekovu mnogim stegama sputanu prirodu. Za razliku od njega, Seneka nastupa agresivno. Pun dramatičnih emotivnih izliva i deklamatorske pompeznosti, on se Marciji sve vreme obraća *ad hominem* i ne preza od toga da je čak i otvoreno pokudi – naravno, uvek u okvirima retorske afektacije. Daje sebi za pravo da joj spočita nastrano uživanje u bolu ili sebičnost kao posledicu neispunjenih materinskih očekivanja. On je rešio da se sukobi s njenom tugom (*confligere cum tuo maerore constitui*) i da je rasprši, htela to Marcija ili ne (*te favente remediis... vel invita*).¹⁹ Indikativan je i Senekin rečnik u opisivanju tuge i bola. Stiče se utisak da o bolu govori kao o divljoj zveri: on je mahnit (*ferox*), jogunast (*contumax*), on kipti od besa (*effervescit*) i ne samo da ga treba lišiti snage (*enervare*), nego i slomiti (*fragendus est*).²⁰ U tome je i osnovna razlika između Plutarhovog i Senekinog pogleda ne samo na tugu, nego upravo na sve strasti i afekte: dok Seneka, na liniji stoičke rigidnosti, traži da se strasti saseku u korenu, Plutarh pokazuje znatno više razumevanja za ljudske mogućnosti i zalaže se za postepeno čišćenje od strasti kroz budnu pažnju, introspekciju i trud.²¹ Štaviše, on otvoreno iznosi svoje neslaganje »s ljudima koji slave neljudsku i kamenu neosetljivost, koja nije moguća ni korisna. Jer ta neosetljivost će nas lišiti topline uzajamne ljubavi, koju moramo sačuvati uprkos svemu.«²² Ovo je možda i srž Plutarhove etike čovekoljublja, kojoj impulsivni i strastveni Seneka kao da nije dorastao. Istina, on pokušava da se ogradi od radikalne struje stoicizma, koja odriče čoveku svaku potrebu za emocijama: on, kako sam kaže, ne ubeđuje Marciju da svoju ljudsku nesreću treba da podnosi na neljudski način (*inhumano ferre humana modo*)²³, kao što se i u *Utesu Polibiju* ograđuje od »nekih čija je mudrost više okrutna nego smela« (*quosdam durae magis quam fortis prudentiae viros*)²⁴. To, međutim, ne umanjuje bitno utisak o rigidnosti i jednostranosti njegovih stavova, koji pritom, zbog retorizovanog stila, često zvuče izveštačeno. S druge strane, ne može se

¹⁹ Marc. 1,5.

²⁰ Marc. 1,8 i 8,1.

²¹ APELT, XIII.

²² Cons. Apol. 102c (prev. Milosav Vešović).

²³ Marc. 4,1.

²⁴ Polyb. 18,5.

poreći da upravo ta afektiranost i lični ton kojim se obraća Marciji obezbeđuju Senekinom spisu veću živost, pa i prijemčivost, nego Plutarhovom njegova pomalo suva i taksativna akademičarska distanca.

Razlika se, dakle, ne ogleda samo u tonu, već i u krajnjoj poruci ožalošćenome: Plutarh poziva na smirenost i razum kao najbolju zaštitu, a Seneka na korenito razračunavanje s patnjom radi postizanja ataraksije. Tu razliku u stavovima i karakteristikama jasno opaža i jezgrovito formuliše Montenj kada za Plutarha i Seneku kaže: »Prvi nas vodi, ovaj drugi nas goni.«²⁵ Valja, ipak, istaći da sa stanovišta današnjeg senzibiliteta većina njihovih argumenata, premda su filozofski ili psihološki čvrsto utemeljeni u duhu svog vremena, deluje knjiški i nemoćno pred stihijama koje teži da ublaži. Stiče se utisak da ni jedan ni drugi pisac nije imao dovoljno jaku alternativu za smrt koju bi mogao da ponudi ožalošćenome. Kao da ideja o smislu života i o posmrtnoj egzistenciji duše još nije (ili više nije) bila ni dovoljno jasna ni dovoljno živa da bi pružila delotvornu utehu. U tome se možda ogleda zamor i gašenje starog doba i najava novog. Retorsku i filozofsku utehu preuzeli su kao žanr sa svim njegovim elementima hrišćanski pisci, između ostalih Ambrosije i Jeronim. Iako su sledili sve obrasce žanra, u njihovim ce utehama osetila jedna nova snaga: čvrsta vera u blažen život posle smrti i mnogo življa slika Boga proistekla iz Svetog Pisma i Otkrivenja.²⁶ Sve to, međutim, nipošto ne umanjuje značaj Senekinih i Plutarhových utešnih spisa. Premda ih često svrstavaju u njihova manje važna dela, oni su živa svedočanstva večite aktuelnosti nekih pitanja, na koja svaka epoha nudi svoje odgovore, nikada konačne i zaokružene. Odgovori koje daju Plutarh i Seneka destilat su jedne duge, bogate tradicije i time zavređuju našu pažnju.

Bibliografija

Otto Apelt, Plutarch: Parallelschriften zu Seneca's Dialogen, Leipzig 1926.

Ciceron, *Rasprave u Tuskulu*, Beograd 1974.

G. O. Hutchinson, Cicero's Correspondence: A Literary Study, Oxford 1998.

25 Mišel Montenj, *Ogledi*, Novi Sad 1977, 72.

26 Treba spomenuti i Boetijevu *Utehu filozofije*, gde se konsolacija javlja samo kao spoljni okvir, premda filozofski čvrsto zasnovan, za jedno vrlo domišljato rešenje forme i kompozicije filozofskog traktata.

Noel Putnik

Plutarch's *Moralia*, II, with an English translation by Frank Cole Babbitt, London 1971.

Plutarh, *Pitijski dijalozi*, Novi Sad 1990.

Seneca, *Moral Essays*, II, with an English translation by John W. Basore, London 1970.

Lucije Anej Seneka, *Pisma prijatelju*, Novi Sad 1987.

Kornelije Tacit, *Anali*, Beograd 1970.

Summary

A long tradition of literary consolation in Greece goes back to a scene of Achilles consoling Priamus in the Iliad (24.507-551), providing a model that would eventually grow out of a single topos and become a genre of its own (λόγος παραμυθητικός, *consolatio*). Under the influence of rhetoric and philosophy, it gradually took on some elements of poetry and funerary speech, as well as the available philosophical arguments regarding death, soul, fate, necessity etc. Being addressed to a particular person, it often assumed an epistolary form, like in Cicero, Plutarch and Seneca. Crantor from Soli in Cilicia (4-3rd century BC) was the first to shape it as a specific genre of philosophical essay in his praised treatise *On Grief*. Equally famous was Cicero's *Consolation*, written after his daughter's death and dedicated to himself. Parts of his *Tusculan Disputations* are of consolatory nature as well. Seneca and Plutarch are also known to have written several consolatory letters/essays, but only three from each of them have survived: Seneca's to Polybius, to mother Helivia, and to Marcia, and Plutarch's to his wife, to Apollonius, and to a friend in exile.

In this text parts of Seneca's *Ad Marciam de consolatione* and of Plutarch's *Consolatio ad Apollonium* are briefly analyzed and compared in an attempt to discern those crucial elements of two consolatory strategies which reveal their differences and similarities. Numerous commonplaces and similarities in approach and style arise from the simple fact that both authors used common models such as Crantor and, possibly, Cicero. It is also tempting to ascribe some of those similarities to a possibility that Plutarch read Seneca's works on consolation. On the other hand, differences in consolatory strategies do not spring from the arguments presented to the addressee, which are basically the same, but from the general tone and the mood they are presented in. In fact, sometimes the very same arguments and commonplaces reveal very different frames of mind. It is thus shown that Seneca tends to express himself more directly and personally, whereas Plutarch keeps his voice low and restrained. Seneca speaks *ad hominem*, Plutarch quotes. The former is prone to rhetorical artificiality, the latter is more of an argument-treasurer. While Seneca advocates a thorough and uncompromising eradication of all passions, Plutarch is much more compassionate towards human nature and suggests a gradual advancement through constant attention and introspection. Apart from their obvious differences in character and temper, it is interesting to consider the way their different philosophical backgrounds influenced their reasoning in the specific field of consolation.

Plutarh: *Utešni spis Apoloniju*¹

1 Već odavno saosećam i saučestvujem s tobom, Apolonije, čuvši o preranoj smrti tvoga sina, svima nama veoma dragog mladića, veoma skromnog i razumnog, koji je revnosno ispunjavao svoje svete i pravedne dužnosti prema bogovima, roditeljima i prijateljima. Tada, neposredno posle smrti tvoga sina, nije bilo na mestu uveravati te da hrabro podneseš nesreću, jer si bio klonuo i telom i dušom zbog iznenadne nevolje; tada je valjalo saučestvovati u tvom bolu, jer ni najbolji lekari ne leče odmah medikamentima jake reumatske otekline, već puštaju da najbolnije mesto upale samo od sebe sazri bez nanošenja lekovitih masti.

2 Kako je od nesreće proteklo dovoljno vremena, koje obično sve dovodi do sazrevanja, i kako tvoje duševno stanje izgleda tako da zahteva pomoć od strane prijatelja, smatrao sam razumnim da ti uputim koju utešnu reč ne bih li ublažio tvoju duševnu bol i naveo te da se okaneš žalosti i nepotrebnih tugovanja. Jer,

Reči mogu biti lekovite za ojađenu dušu,
kad neko u pravo vreme umiri srce.²

A prema mudrom Euripidu

Za svaku boljku ima leka,
za ožalošćenog to je blaga reč prijatelja,
a za veoma nerazumnog – opomena.³

Od mnogih strasti boluje duša, a ipak je tuga najgora od svih. Jer kažu:

Žalost može izazvati ludilo kod mnogih,
pa i neke neizlečive bolesti,
a neki su se i ubili zbog tuge.⁴

3 Prirodno je da čovek počne da pati i muči se kada mu umre sin; taj bol nam je čak i urođen. Ja se, naime, ne slažem s ljudima koji slave neljudsku i kamenu neosetljivost, koja nije moguća niti korisna. Jer ta neosetljivost će nas lišiti topline uzajamne ljubavi, koju moramo sačuvati uprkos svemu. S druge strane, mislim da je neumerenost u patnji i neprirodno prepuštanje bolu posledica naše nerazumnosti. Zato nam valja da odbacimo to kao štetno, nezdravo i ozbiljnim ljudima nimalo dolično; nasuprot tome, umerenost u patnji treba odobravati. »Mi ne bismo da bolujemo. No, kada se ipak razbolimo, budimo spremni da se, ako zatreba,

nešto odseče ili razdvoji od naših udova«, svedoči akademičar Krantor⁵. A ovu otpornost na bol čovek zadobija tek uz veliku cenu; jer u ovom drugom slučaju telo tako obogaljeno podivlja, a u onom prvom – duša.

4 Zato u takvim slučajevima razum zahteva od mudrih da ne budu bezosećajni niti suviše prepušteni bolu. Ono prvo je neljudski i divlje, a ovo drugo odlika osetljivih i razneženih. Najrazumniji je onaj koji zna vlastitu meru i koji može smireno da podnosi kako radosne, tako i žalosne slučajeve u životu, još od ranije uveren da se u životu dešava kao u demokratskom društvu: kocka određuje rukovodioce, tako da onaj koji je izvučen treba da vlada, a onaj koji nije da se bez roptanja pomiri s time; tako se i mudrac u svim situacijama drži mirno i poslušno. A koji ne umeju tako da se ponašaju, takvi ni srećne slučajeve ne mogu da prime razumno i s merom. Evo jednog od dobrih saveta:

Kakva god sreća da te snađe,
nek te ne uznese više no što treba,
a nesreća neka te u očaj ne baca,
već postojan uvek budi,
prirodu svoju čuvajući verno,
kao što se zlato u vatri čuva.⁶

Vaspitanim i razumnim ljudima svojstveno je da ostaju nepromenjeni u naizgled srećnim okolnostima, kao i da u nesrećnim slučajevima hrabro čuvaju valjanost svog karaktera. Odlika je razumnosti čuvati se nadolazećeg zla, ili ispraviti posledice, ili ograničiti zlo što je više moguće, ili pripremiti se za muško i hrabro trpljenje. S druge strane, razumnost četvorostruko deluje na dobro: ili ga pribavlja, ili ga čuva, ili ga uvećava, ili ga valjano koristi. Ovo su zakonitosti razuma i drugih vrlina, a prema njima se treba ravnati kako u dobru tako i u zlu. Jer,

Ne postoji čovek koji je u svemu srećan.⁷

I zaista,

Što je suđeno, ne može se izbeći.⁸

5 Kao što biva kod biljaka: jednom obilan rod, drugi put nerodica; ili, kao kod životinja: katkad brojna porod, katkad bez poroda; kao što se na moru smenjuju lepo vreme i bura, tako i životu nastaju mnogi i raznoliki slučajevi donoseći ljudima čas sreću čas nesreću. S obzirom na ovo, neko bi s pravom rekao:

Nije te samo za sreću,
Agamemnone, rodio Atrej.
Ima da se raduješ, ali i da patiš,

Noel Putnik

jer smrtno si čeljade. Ako ti i ne želiš,
biće kako bogovi hoće.⁹

A i Menandar je rekao:

Ako si ti jedini od svih, sinovče,
rođen takav da uvek činiš
što te je volja i vazda budeš srećan,
i ako ti je neko od bogova to obećao,
s pravom negoduješ, jer obmanuo te je
varljivom igrom. Ako si pod istim zakonima
kao i mi udahnuo zajednički nam vazduh
(da se izrazim kao jedan tragičar),
bolje ti je da to trpiš s razumom.
A najvažniji savet: čovek si –
biće koje se najbrže menja,
bilo da stremlji ka visini
ili se poniženo survava ka dnu.
I to s pravom, jer iako najslabiji
po prirodi, upušta se u najveće poduhvate,
a kad posrne, tad uništava mnoga dobra.
A ti, sinovče, nisi izgubio nemerljiva dobra,
već snašla te osrednja muka.

Tako i ubuduće, mirno podnesi šta ima da se desi.¹⁰

Premda stvari tako stoje, neki su zbog nerazumnosti tako glupi i nadmeni da su, samo ako se malo istaknu nad drugima – bilo obiljem novca, značajem položaja i drugih uticajnih funkcija, ili čašću i slavom – u stanju da prete slabijima i ponižavaju ih, bez obzira na prevrtljivost i iznenadnost sudbine. Čine to i ne shvatajući da ono što visoko leti lako padne, a da se ono što je nisko opet uzdiže, te da jedno smenjuje drugo u brzim prevratima sudbine. Tražiti nešto postojano u nestalnome dokaz je pogrešnog suda o ljudskim pitanjima¹¹. Jer,

Dok se točak okreće, čas je na vrhu jedna strana oboda, čas druga.¹²

6 Najdelotvornije sredstvo protiv žalosti je razum i odbrana koju on stvara protiv svih promena u životu. Čovek treba da bude svestan ne samo toga da je smrtnik, već i da mu je dodeljen smrtni život, kao i da živi u okolnostima koje se lako preokrenu. Jer ljudska su tela, uistinu, smrtna i kratkotrajna; isto tako smrtni su i ljudske sudbine i strasti, jednom rečju – sve što ima veze sa životom.

A smrtnik to neće izbeći, niti se od toga spasti.¹³

I kao što kaže Pindar,

Pritiska te dno mračnog Tartara željeznom nužnošću.¹⁴

Demetrije iz Falerona¹⁵ je na Euripidove reči:

Blagostanje nije trajno već prolazno¹⁶

i

Sitnice nas dovode do pada, a jedan dan
može nas oboriti s visine ili gordo uzneti.

sasvim ispravno primetio da je Euripid sve dobro rekao, ali da bi bilo
bolje da je umesto »jedan dan« kazao »jedan trenutak«. Jer,

Isti je ciklus za plodородne biljke na zemlji
I za ljudski rod. Jednima život cveta,
*Dok drugima nestaje i zreo je za žetvu.*¹⁷

A Pindar na drugom mestu kaže:

Šta smo mi ljudi, a šta nismo?
Čovek je san senke.¹⁸

Upotrebivši veoma izražajno i majstorski ovu hiperbolu, on je objasnio
ljudski život. Jer, šta je slabije od senke? A tek san senke – niko drugi ne
bi mogao jasnije da izrazi ništavnost života. Sledeći ove zaključke, Kran-
tor teši Ipokla zbog gubitka dece ovim rečima: »O ovome pak govori i
uči cela stara filozofija. Ako se sa nečim od toga ne slažemo, ipak ne
možemo poreći da je život u mnogim svojim aspektima krajnje naporan i
težak. A sve i da nije takav po prirodi, mi ga sami dovodimo do tog
stepena propadanja.¹⁹ Ovaj nejasni usud prati nas od samog postanka i
ne donosi nijedno dobro, jer sa svime što nastaje meša se i neki deo zla.
Tako i sama semena, budući smrtna, imaju udela u toj uslovljenosti,
usled koje nas snalaze duševna slabost, bolesti, žalosti i smrtna sudbina.«
Zašto smo raspravu upravili u ovom smeru? Kako bismo videli da
nesreća nije ništa novo za čoveka i da smo joj svi izloženi. Teofrast
kaže²⁰: »Uistinu, nepredvidljiva sudbina sposobna je da u svom naletu
uništi naše prethodno teško stečene uspehe i da rasprši iluzije o srećnom
životu, a pritom ne bira vreme kada će udariti.«

O takvim i sličnim stvarima svako može sam sa sobom da premišlja,
ili da sazna od drevnih i mudrih ljudi, od kojih je prvi božanstveni
Homer rekao:

Ništa jasnije od čoveka ne hrani zemlja,
Jer kaže da neće nikad ubuduće trpeti zlo,
Bogovi dok mu srčanost daju i kolena dok mu se kreću.
No kada blaženi bozi nevolje pošalju njemu,
I to nevoljno podnosi odvažnom dušom.²¹

I:

Noel Putnik

Jer takav je duh ljudi na zemlji
Kakav je dan što ga donosi otac ljudi i bogova.²²

I na drugom mestu:

Tideju hrabri, što pitaš me za rod?
Kakav je rod lišća, takav je i ljudi.
Jer jedno lišće vetar po zemlji rasipa,
Dok drugo šuma u cvatu pušta, kad dođe čas proleću.
Tako jedan naraštaj ljudi nastaje, a drugi nestaje.²³

A da je upotrebio pravu sliku za ljudski život, vidi se iz drugog mesta, gde kaže ovako:

Ratovati zbog smrtnika jadnih
Koji su slični lišću, jer čas
U rascvatu snage jedu plodove zemlje,
Čas kukavni propadaju, a pomoći niotkud.²⁴

Lirski pesnik Simonid savetovao je Pausaniji, lakedemonskom kralju, da drži na umu da je čovek. To je učinio uočivši njegovu nadmenost kada je ovaj, neprestano se hvaleći svojim podvizima, podrugljivo zahtevao da mu pesnik objavi kakvu mudrost.²⁵

A kako se poneo makedonski kralj Filip kad je istovremeno dobio tri srećne vesti – prvu, da je njegov četvoropreg pobedio u Olimpiji, drugu, da je njegov vojskovođa Parmenion potukao Dardance, i treću, da mu je Olimpijada rodila muško dete? Podigavši ruke ka nebu, rekao je: »Bože, ovim srećnim slučajevima dodaj neki umereni gubitak!« Rekao je to znajući da je sudbina takva da zavidi na velikoj sreći.

Tako je i Teramen, jedan od tridesetorice tirana u Atini, jedini izbegavši smrt pri rušenju kuće u kojoj je sa mnogima pirovao, i zbog toga proslavljen kao čovek velike sreće, uzviknuo: »Sudbino, za koje me vreme čuvaš?« I zaista, posle ne mnogo vremena ostali tirani stavili su ga na muke i ubili.²⁶

7 Čini se da Homera posebno treba proslavljati zbog utehe, jer je prikazao Ahileja kako na ovakav način govori sa Prijamom koji je došao radi otkupa Hektora:²⁷

Hajde, na stolicu sedi, a brige ipak
Pustimo da se stišaju u duši, iako smo ojađeni;
Jer ništa ne postiže strašan plač.
Tako bogovi odrediše smrtnicima jadnim
Da žive u žalostima; samo su oni bezbrižni.
Jer, dva se čupa nalaze na pragu Zevsovom,
Jedan je pun dobrih, a drugi zlih darova.

Noel Putnik

Kome Zevs munjobija pomeša iz oba
Taj čas naleće na zlo, a čas na dobro.
A kome udeli iz ćupa nevolja, taj preziru je predan
I žestoka ga muka po divnoj zemlji goni
Te luta odbačen i od bogova i od ljudi.

I Hesiod – učenik Muza, kako sam sebe naziva – koji dolazi posle Homera i po slavi i po vremenu, takođe je sabio sve zlo u ćup: on, naime, pripoveda o Pandori koja je otvorila ćup i rasula njegov sadržaj po celoj zemlji i moru. Hesiod o tome kaže ovako:

Ali žena, uklonivši rukama veliki poklopac ćupa,
Istrese sadržaj te tako zadade ljudima žalost i brige.
Jedino Nada osta na istom mestu, u nerazrušivoj kući,
Ispod otvora unutar ćupa, jedina ona ne izlete
Jer je žena prerano poklopila ćup.
I, eto, bezbrojni jadi ljude na sve strane spopadaju.
Puna je zemlja, puno je more svakojakih zala.
A bolesti nezvane i danju i noću
Posećuju ljude, noseći tiho smrtnima zlo
Jer ih je lišio glasa mudri Zevs.²⁸

8 S tim u vezi, jedan komičar ovako kaže o onima koji bez mere pate u takvim nesrećama:

Da su nam suze lek za nevolje
I da se čovek uvek plaćem oslobađa muke,
Menjali bismo zlato za suze.
Ali, život se ne obazire i ne pridaje tome
Pažnju, gospodar, već ide svojim putem,
Plakao ti ili ne.
Šta onda postizemo plaćem? Ništa.
Žalost donosi sa sobom suze,
Kao što drveće donosi svoj plod.²⁹

A Diktis, tešeći veoma ožalošćenu Danaju, kaže ovako:

Misliš da se Had obazire na tvoj plač
I da će ti poslati dete natrag ako budeš kukala?
Odustani! Gledajući na nevolje bližnjih,
Lakše bi ti bilo ako bi htela da razmisliš
Koliko se smrtnih u okovima muči,
Koliko njih stari lišeno dece
I kako su se neki od najvećeg sjaja vlasti
Potonuli do dna. O tome treba da misliš.³⁰

On je, dakle, nagovara da razmišlja o onima koji su preživeli istu nesreću ili još veću, ne bi li joj bilo lakše na srcu.

9 Ovde bi neko mogao da navede sledeće Sokratove reči: kada bismo sabrali sve nesreće na jednom mestu – smatra on – tako da ih podelimo između sebe ravnomerno, većina bi se zadovoljila da uzme natrag svoje nevolje i ode.

A istim takvim rasuđivanjem poslužio se i pesnik Antimah. Pošto mu je umrla žena Lida, koju je strasno voleo, kao utehu za svoj bol napisao je zbirku elegija pod naslovom *Lida*. U toj zbirci nabrojao je nesreće herojâ, ublažavajući na taj način tuđim nesrećama svoju muku. Iz svega ovoga je jasno da onaj koji teši ožalošćenog i pokazuje mu da nesreća te vrste, ili čak i veća, pogađa i mnoge druge menja njegovo mišljenje i stvara kod njega ubeđenje da je nesreća manja nego što je mislio.

10 Čini se da Eshil ovim rečima valjano prekoreva one koji misle da je smrt zlo:

Kako nepravedno smrtnici mrze smrt,
A ona je baš najveće izbavljenje od mnogih zala.³¹

Podražavajući Eshila, neko drugi je rekao:

Smrti, izbaviteljko i isceliteljko, pojavi se!³²

Jer, uistinu,

Had je utočište od svih nevolja.³³

Velika je odvažnost sa ubeđenjem reći:

Ko je to rob a da ne mari za smrt?³⁴

A takođe i ovo:

Pošto mi Had pomaže, ne plašim se senki.³⁵

Šta je to teško i mučno u tome što je neko mrtav? Iako nam je sve što ima veze sa smrću možda i previše blisko i srodno, ona nam se opet, ni sam ne znam kako, čini tako tegobnom. Ali, zašto se čuditi ako je odsečeno ono što je podložno sečenju, ili se rastopilo ono što je rastopljivo, ili je spaljeno ono što je spaljivo, ili je propalo ono što je propadljivo? Kao da mi sami u sebi ne nosimo smrtnost! Kao što i Heraklit kaže: »Moguće je da je jedno te isto stanje živeti i biti mrtav, biti budan i spavati, biti star i mlad; jer ova stanja se menjaju i naglo prelaze u svoje suprotnosti, i obrnuto: sve suprotnosti vraćaju se u prvobitna stanja.« Jer, kao što neko može od iste gline oblikovati figure životinja pa ih smešati u jednu masu, a onda nanovo oblikovati i opet smešati, i taj postupak naizmenično ponavljati, tako je i priroda nekada davno od jedne iste građe proizvela naše pretke, zatim naše očeve, a potom i nas, stvarajući jedne za drugima u neprekidnom krugu.

I tako ta reka nastajanja teče neprekidno i neće se nikada zaustaviti, a njoj u suprotnom smeru teče reka propadanja – Aheront ili Kokit, kako je nazivaju pesnici. Isti je, dakle, prauzrok koji nam je pokazao svetlost sunca i koji nam donosi tamu Hada.

A možda je to slika vazduha koji nas okružuje, koji čini da se smenjaju dan i noć, život i smrt, san i java?³⁶ Zato se život i naziva dugom prema sudbini, jer moramo otplatiti ono što su naši preci pozajmili. A taj dug treba vratiti mirno i bez roptanja kada zatraži poverilac. Tako bismo se pokazali najrazumnijima.

11 Mislim da je priroda zbog nesređenosti i kratkoće života sakrila od nas vreme smrti, jer tako je sigurno bolje. Naime, da znamo unapred vreme smrti, neki bi pre vremena bili pritisnuti teskobom i već bi bili mrtvi pre smrti. Pomisli na težinu života i na mnoge brige koje on donosi sa sobom. Ako bismo samo poželeli da izbrojimo sve te brige, sasvim bismo prezreli život i potvrdili teoriju nekih filozofa da je bolje biti mrtav nego živ. A Simonid kaže:

Ljudska je snaga neznatna, a brige nesavladive,
U kratkom životu sve je muka na muku.
Neizbežna smrt preti svima,
Jer udeo u njoj izvukli su ravnomerno i dobri i zli.³⁷

A Pindar kaže:

Uz jedno dobro besmrtni odmah udeljuju dve nevolje smrtnima,
A to bezumnici nikako ne mogu smireno da podnesu.³⁸

I Sofokle kaže:

Što oplakuješ smrtnika kad propadne?
Ta ne znaš li da budućnost ne donosi nikakvu korist?³⁹

A Euripid veli ovako:

Da li znaš kakva je priroda smrtnoga sveta? –
Mislim da ne znam; ta i odakle bih? –
Onda me počuj. Svim je ljudima suđeno da mru!
i niko od njih ne zna hoće li preživeti sutrašnji dan,
Jer je od njega skriveno šta mu sudbina sprema.⁴⁰

Pošto je ljudski život takav kao što pesnici tvrde, onda nam više priliči da smatramo srećnima one koji su oslobođeni službovanja u njemu nego da ih žalimo i oplakujemo kao što mnogi usled neznanja čine.⁴¹

12. Sokrat⁴² je govorio da je smrt ili kao najdublji san, ili kao preseljenje na daleko i za dugo, ili, kao treće, da je slična propasti i nestanku kako tela tako i duše, i da ni u jednom od ovih slučajeva nije zlo.⁴³ Zatim

je svaki slučaj posebno ispitivao, počev od prvog. Ako je smrt neka vrsta sna, i ako ljudi u snu ne doživljavaju nikakvo zlo, onda je jasno da ni umrli ne trpe nikakvo zlo. A pošto je najdublji san u isti mah i najsladi, šta još treba reći? Ova je činjenica očigledna sama po sebi. Tako i Homer o snu svedoči ovim rečima:

Najdublji san je najsladi i najviše sličan smrti.⁴⁴

A na drugom mestu ovako kaže:

Tu se ona susrete sa Snom, rođenim bratom Smrti.⁴⁵

Kao i ovo:

U oba blizanca, San i Smrt⁴⁶,

predočavajući nam njihovu sličnost. Na drugom mestu opet kaže da je smrt »bronzani san«, aludirajući na našu nesvesnost u snu. Čini se da se majstorski izrazio onaj koji je rekao da san predstavlja »male misterije smrti«. I zaista, san je prethodno posvećivanje u tajnu smrti.

O velikoj mudrosti kiničara Diogena⁴⁷ svedoči jedna njegova izjava. Pred smrt, kada je utonuo u dubok san, lekar ga je probudio i upitao da li se oseća loše, a on mu je odgovorio: »Ne, samo jedan brat ustupa mesto drugom.«

13 Ako smrt nalikuje preseljenju, čak ni tada ne predstavlja zlo; štaviše, možda je dobro. Jer, biti slobodan od ropstva ploti i od njenih strasti, koje vuku um nadole i ispunjavaju ga ljudskom sujetom, srećno je i blaženo stanje. Platon kaže da nam »telo pričinjava hiljadu briga zbog neophodne ishrane. Još ako ga napadnu kakve bolesti, one nas sprečavaju u potrazi za istinitim. Pored toga, telo nas ispunjava pohotama, strasnim željama, strahovima, raznoraznim prividima i sujetom, tako da nas uistinu dovodi u stanje u kojem, takoreći, nikada ništa valjano ne možemo rasuditi. Jer ratove, ustanke i bitke ne uzrokuje niko drugi do telo i njegove pohote. Radi sticanja novca nastaju svi ratovi, a novac smo prinuđeni da stičemo jer moramo da ugađamo telu. Zbog svega toga ne nalazimo vremena za filozofiju. A najgore od svega je to što telo, čak i kada nam priušti neko slobodno vreme i kad krenemo nešto da proučavamo, svagda unosi pometnju i nered u ta proučavanja i smućuje nas, tako da zbog njega ne možemo sagledati istinu. Jasno nam je, dakle, ukoliko želimo nešto uistinu saznati, da se moramo odvojiti od tela i jedino dušom razmatrati same stvari. A kako stvari stoje, ono što želimo i za šta kažemo da je objekat naše ljubavi – a to je razumnost – posedovaćemo tek onda kada umremo, kao što proizlazi iz datog rasuđivanja, a ne dok

živimo. Ako, dakle, nije moguće sa telom ništa čisto saznati, onda je posredi jedno od ovo dvoje: uistinu steći saznanje je ili sasvim nemoguće ili moguće tek posle smrti, jer tek tada će duša biti sama za sebe, razdvojena od tela, a nikako pre. Kako izgleda, sve dok smo živi, bićemo toliko bliži znanju koliko više budemo umrtvljavali telo i stupali s njime u zajednicu samo koliko je neophodno, i to ako se ne budemo ispunjavali njegovom prirodom, već ako se budemo čistili od njega, dok nas sam Bog ne oslobodi. Tako oslobođeni bezumlja tela, bićemo, kao što dolikuje, zajedno sa sebi sličnima i svojim unutrašnjim očima posmatračemo sve ono što je u potpunosti čisto i jasno, a to je Istina. A nečistome neka ne bude dozvoljeno da se dotiče čistoga.«⁴⁸

Stoga nije zlo ako se čini da nas smrt odvodi na drugo mesto. To bi možda čak moglo da se pokaže kao dobro, što je i Platon pokazao. Zbog toga je Sokrat, kao nadahnut od nekog božanstva, uputio ove reči sudijama: »Jer plašiti se smrti, ljudi, nije ništa drugo nego kad neko umišlja da je mudrac a to nije, jer umišlja da zna ono što ne zna. Niko, naime, ne zna da li je smrt možda baš najveće od svih dobara za čoveka, pa ipak, ljudi je se plaše kao da pouzdano znaju da je ona najveće zlo.« Čini se da slično misli pesnik koji je rekao:

Neka se niko ne plaši smrti koja oslobađa od svih muka⁴⁹,
a može se dodati: i od najvećih zala.

14 Priča se da i božanstvo svedoči o tome. Posedujemo, naime, svedočanstva da su bogovi mnoge udostojili tog dara zbog njihove pobožnosti. Mnoge od njih neću spominjati da bih sačuvao pristojan obim ovog spisa. Ipak, spomenuću neke najpoznatije.

Prvo ću ti ispričati o argivskim mladićima Kleobiju i Bitonu⁵⁰. Kažu da je njihova majka bila Herina sveštenica. Kada je došlo vreme da ode u hram, tegleće životinje koje vuku zapregu nisu bile spremne, a vremena je bilo sve manje. Tada su se mladići podvukli pod zapregu i odvukli majku u svetilište. A ona, veoma radosna zbog pobožnosti sinova, molila se da im boginja podari ono što je najbolje za ljude. Tako su oni legli i usnuli i nisu se više nikad probudili, jer im je boginja kao nagradu za pobožnost podarila smrt.

Pindar za Agameda i Trofonija kaže da su, izgradivši hram u Delfima, zatražili platu od Apolona, a on im obeća da će ih za sedam dana nagra-

diti i naredi da se u međuvremenu provode gosteći se. Oni učiniše kako im je naredio, te sedme noći padoše u san i umreše.⁵¹

Govori se da je samom Pindaru – koji je naložio poslanstvu Beočana u Delfima da saznaju od Boga šta je najbolje za ljude – proročica odgovorila da on sam to dobro zna ako je priča o Trofoniju i Agamedu njegova. A ako baš želi da lično iskusi to dobro, uskoro će mu biti jasno. Primivši tu poruku, Pindar je shvatio da se radi o njegovoj smrti; i zaista, nedugo potom on je umro.

Pričaju da su se Eutinoju Italijanu⁵² dogodile sledeće stvari. On je bio sin Elisija Terinejca, koji je bio prvi među svojim građanima kako po čestitosti, tako i po bogatstvu i slavi. Desi se da Eutinoj umre iznenada i iz nepoznatog razloga. Elisije posumnja, kao što bi i neko drugi, da bi Eutinoj mogao biti otrovan. Jer, on mu je bio sin jedinač, naslednik sve te imovine i bogatstva. Premišljajući na koji bi način proverio ove sumnje, posetio je neko mesto gde se prizivaju duše umrlih i izlio žrtve kako je bio običaj. Posle toga je legao da spava i sanjao sledeći san: učini mu se da u snu vidi rođenog oca. Ugledavši ga, ispriča mu šta se desilo s Eutinojem i zamoli da mu se otkrije uzrok smrti. A otac mu odgovori: »Zbog toga sam i došao. Primi od ovoga poruku koja ti je namenjena! Iz nje ćeš saznati sve što te muči.« Pritom pokaza na mladića koji je išao za njim i koji beše sličan Eutinoju i uzrastom i stasom. Na Elisijevo pitanje ko je to, starac odgovori: »To je duh tvoga sina.« I duh Eutinojev pruži mu jedan svitak, a on ga razvi i vide tri stiha:

Zaista se srca ljudi smućuju kao maloj deci.

Eutinoj umre kako mu bi suđeno.

Da živi dalje ne bi valjalo ni njemu ni njegovim roditeljima.

Isti takav smisao nose i priče koje možeš pronaći zapisane kod drevnih pisaca.

15 Ako je, međutim, smrt konačna propast, razlaganje i tela i duše (a to je bilo treće Sokratovo poređenje), čak ni to nije zlo jer nastupa, kako on smatra, neka vrsta neosetljivosti i oslobođenje od svake boli i brige. Tada, naime, na nas ne utiče ni dobro ni zlo: kao što dobro samo po sebi postoji jedino uz biće i uz postojeće, tako je isto sa zlom, dok ni jedno ni drugo ne može postojati uz nebiće ili uz ono što je prestalo da postoji. Umrli se, dakle, vraćaju u ono isto stanje u kojem su bili pre rođenja. Kao što nam pre rođenja ništa nije bilo ni dobro ni loše, tako nam neće biti ni

posle smrti. I kao što nam ništa nije značilo ono što je bilo pre nas, tako nam ništa neće značiti ni ono što će doći posle nas.⁵³ Uistinu,

Bol se nimalo ne tiče mrtvoga.⁵⁴

Naime,

Kažem da je ne roditi se isto što i umreti.⁵⁵

Drugim rečima, stanje u koje dospevamo posle smrti istovetno je stanju u kojem smo bili pre rođenja. Ili ti možda misliš da ne roditi se nije isto što i roditi se pa umreti? Ako tako misliš, onda svakako smatraš i da ima nekakve razlike između stanja u kojem će naša kuća i odeća biti posle uništenja i onoga u kojem su bile pre no što su uopšte stvorene. A ako u tom pogledu nikakve razlike nema, onda je jasno da ne postoji ni razlika između smrti i stanja pre rođenja. Sjajna je ona Arkesilajeva⁵⁶ izjava: »Smrt«, kaže on, »to takozvano zlo, jedina od svih umišljenih zala nije nikome zadala bol prisutna, a zadaje ga dok je odsutna i očekivana.« Štaviše, mnogi nastoje da izbegnu smrt, a umiru usled ništavnosti duha i zabluda koje o smrti gaje. Stoga lepo veli Epiharm:

Bi sastavljen pa rastavljen, pa otide odakle i dođe.⁵⁷

Kao i ovo:

Zemlja zemlji, dah ka nebu.

Šta je u tom loše? Ništa.⁵⁸

A Kresfont, govoreći o Heraklu, na jednom mestu kod Euripida kaže ovako:

Ako zbilja živi u dubini zemlje, sa onima kojih više nema,
ne može u njega više biti snage.⁵⁹

To bi se moglo preinačiti i reći:

Ako zbilja živi u dubini zemlje, sa onima kojih više nema,
ne može u njega više biti patnje.

Istinu zbori i ona lakonska pesma:

Sad smo u naponu mi, nekad su bili drugi,
odmah za nama će drugi, koje mi videti nećemo,⁶⁰

kao i ovo:

koji su umrli s mišlju da život ni smrt nisu dobri,
nego da dobro je kad se oboje dostojno svrši.⁶¹

A i Euripid, sasvim primereno, ovako govori o onima koji grčevito odolevaju dugotrajnim bolestima:

Prezirem sve koji hoće sebi da produže život
jelom i pićem raznim, i čaranjem svakojakim,
i koji okreću tok ne bi li utekli smrti!

Noel Putnik

Nek umru kad više ništa zemlji ne donose dobro,
neka se gone i s puta mladima neka se sklone!⁶²

A Meropa ovako uspeva da dirne gledalište rečima dostojnim jednog muškarca:

Nisu samo meni međ ljudima pomrla deca,
niti bez muža dragog ostah jedina ja, no
bezbrojne druge žene pretrpeše isti bol.⁶³

Na to se sasvim lepo mogu nadovezati sledeći stihovi:

Ta gde su ona slavna imena, veliki gde je
vladar Lidije Krez? Gde Kserks što duboki
podjarmi jaz Helesponta? Hadu su otišli svi,
u Letine odaje sišli,⁶⁴

a zajedno s njihovim telima propalo je i njihovo bogatstvo.

16 »Uistinu je tako, Zevsa mi, ali prerana smrt nagoni većinu ljudi na tugu i jadikovanje.« No, i za to nam je uteha tako lako dostupna da je čak i obični pesnici mogu uvideti i pronaći. Evo, počuj šta o tome kaže jedan komičar čoveku koji je tugovao zbog nečije prerane smrti:

Kada bi znao da on jednako dobre bi sreće
bio u tom životu što ga proživeo nije,
pa da kažeš: »Prerano smrt ga uze!« Ali,
ako bi život taj pogubne don'o mu jade,
onda sama mu smrt bolje želi od tebe.⁶⁵

Pošto je, dakle, nejasno da li je za njega bilo dobro što je ostavio život i upokojio se, da li se time oslobodio većih zala ili nije, ne treba gubitak bližnjega podnositi tako teško kao da smo izgubili sve što smo očekivali da ćemo od njega dobiti. U tom smislu ne čini se neprikladnom uteha koju je, po pesniku, Amfijaraj uputio Arhemorovoj majci očajnoj zbog toga što joj je sin još kao nejače odista prerano umro. On kaže ovako:

Nije se rodio niko od smrtnih ko muke ne trpi.
Svako sahranjuje decu i ponovo rađa drugu,
a samog ga snalazi smrt; i ljudima to je breme
što zemlju vraćaju zemlji. A nužda hoće da život
pada ko zrelo klasje, ovaj da živi, onaj da mre.
Zašto žaliti ono što priroda goni da prođe?
Ništa nužno što biva smrtnima nije strašno.⁶⁶

17 I uopšte, svako treba da ima na umu, samo ako o tome dobro razmisli i raspravi sa drugima, da najbolji život nije onaj najduži već onaj vođen s najvećom revnošću. Hvalu ne stiče čovek koji je najviše pesama na kitari odsvirao, ni čovek koji je najviše beseda održao, niti pak onaj

koji je najvećim brojem lađa upravljao, već onaj koji je sve to radio onako kako valja. Jer, kvalitet ne treba tražiti u pukom trajanju, već u vrsnosti i pravovremenom skladu; to je ono što se smatra znamenjem blaženstva i božje naklonosti.⁶⁷ Upravo zato su nam oni najizvrsniji među herojima, premda sinovi bogova, predstavljeni u poeziji kao ljudi koji nisu doživeli starost, poput onoga

kog egidonoša Zevs i Apolon su voleli silno
ljubavljaju svake vrste, no starosti na prag ne dospe.⁶⁸

Posvud opažamo da pravovremenost ima prvenstvo nad srećnom starošću: najbolje su biljke one koje za kratko vreme daju najviše ploda, kao što su i među životinjama najbolje one od kojih ubrzo po okotu imamo velike koristi. Stiče se utisak, samo ako se čovek obazre na večnost, da između reči »dugo« i »kratko« nikakve razlike zapravo i nema. Jer, hiljade i desetine hiljada godina, prema Simonidu, samo su jedan neodređeno kratak tren, štaviše tek neznatan delić trena.⁶⁹ Uostalom, zar ne bi taj isti doživljaj delila s nama i ona stvorenja za koja se priča da nastanjuju oblasti oko Ponta i žive samo jedan dan, tako da se u zoru rađaju, u podne dostižu napon zrelosti, a uveče stare i privode život kraju? Zar ne bi i ta bića snalazila ista sudbina, samo kada bi svako od njih posedovalo neku vrstu ljudske duše i razuma, te bi ona koja umiru pre podne pobuđivala suze i tugu, a ona koja prožive ceo dan bila smatrana najvećim srećnicima? Mera života je njegov kvalitet, a ne dužina trajanja.⁷⁰

18 Treba smatrati da su isprazne i sasvim lakomislene žalopojke poput one: »Ali nije trebalo da tako mlad bude otrgnut od života!« Ta ko bi mogao reći da je trebalo? A i mnoge druge stvari za koje bi neko mogao reći: »Nije trebalo da se dogodi«, često su se već dogodile, događaju se ili će se dogoditi. Jer, mi nismo tu da određujemo koji će zakoni važiti u životu, nego da se povinujemo bogovima, koji upravljaju svime, i odredbama sudbine i providenja.

19 Nadalje, da li oni koji žale za prerano umrlima žale zbog sebe samih ili zbog pokojnika? Ako zbog sebe, budući da su ostali lišeni zadovoljstva, koristi ili potpore u starosti koje su dobijali od umrlih, razlog za njihov bol je sebičan. Ispostaviće se da pate ne za umrlima, nego za korišću koju su od njih imali.⁷¹ Ukoliko pak žale zbog umrlih, rešiće se te patnje ako uvide da ovi ne trpe više nikakvo zlo i ako se pouzdaju u mudru staru izreku da dobro valja činiti što više, a zlo obuz-

davati i potiskivati. Ako je, dakle, tugovanje dobro, treba mu pribegavati što češće i što više. Ali ako se složimo, kako nam istina nalaže, u tome da je tugovanje loše, onda je potrebno obuzdavati ga, pribegavati mu što ređe i otklanjati ga u onoj meri u kojoj je to moguće.

Da je to lako postići, jasno nam pokazuje primer jedne ovakve utehe. Kažu, naime, da se jedan od starih filozofa, došavši u posetu kraljici Arsinoji koja je tugovala za sinom, poslužio sledećom pričom: kada je Zevs delio bogovima počasti, desilo se da Tuga nije bila prisutna, nego da je stigla pošto su svi već dobili svoje. Kad je zatražila da se neka počast dodeli i njoj, Zevs – koji se našao u neprilici jer je već sve potrošio na ostale – dade joj počasti koje se ukazuju povodom smrti bližnjih, a to su suze i žalost. A Tuga, kao i sva ostala božanska bića, voli one koji je štiju. »Stoga, gospo, ako joj uskratiš počasti, ni ona ti neće prilaziti. Ukoliko je pak revnosno štiješ i ukazuješ joj počasti koje je dobila u deo – žalost i jadikovanje – voleće te i biće uz tebe dokle god je budeš obasipala poštovanjem.« Filozof je ovom pričom, kako se čini, ostavio izvanredno jak utisak na kraljicu i uspeo da joj odagna tugu i jad.⁷²

20 I uopšte, onome koji tuguje moglo bi se reći: »Hoćeš li već jednom prestati da se zlopatiš, ili ćeš ostati pri uverenju da treba da žališ do kraja života? Budeš li dovek zadržao to turobno raspoloženje, navući ćeš sebi na vrat krajnju muku i najgrđu nevolju, sve zbog slabosti i kukavnosti duše! A ako ćeš se jednom već ionako prenuti, zašto to ne učiniš smesta i ne izbaviš se iz nesreće? Prihvati sada sve one razloge koji bi ti kad-tad pomogli da se oslobodiš svojih stega i spasi se od muke odmah! Ta i kod telesnih tegoba najbolji je put za oslobođenje od muka onaj najbrži. Stoga ono što bi i tako morao da prepustiš vremenu prepusti svome razumu i znanju i reši se nesreće!«

21 »Ali nisam se nadao«, može reći ovaj, »da će me to snaći, nisam takvo nešto očekivao.« E, trebalo je da očekuješ. Da si već unapred bio dodelio ljudskome rodu neizvesnost i ništavnost kao usud, sad ne bi bio nespreman kao da te zarobio neprijatelj koji je napao iznenada. Čini se da je Euripidov Tezej dobro pripremljen za te stvari kada kaže:

A ja sam, naučivši to od jednoga mudraca,
okupljao misli brigama i nevoljama raznim,
pa tako u izgon iz rodne terao sebe grude,
u preranu gonio smrt i druge vrste zala –

Noel Putnik

da ne bi, pretrpim li išta od onoga što slutih,
novo zlo što me snađe bolelo još više.⁷³

Nasuprot tome, ljudi koji malo vode računa o plemenitosti i disciplini svoga duha katkada čak ni ne pomišljaju da razmotre šta bi za njih bilo prikladno i korisno, već se izlažu krajnjim mukama pa zlostavljaju svoje telo ni krivo ni dužno i, kako reče Ahej, primoravaju sebe da trpe i ono što ih nije tištilo.⁷⁴

22 Čini se da upravo zato Platon vrlo umesno opominje da »u [takvim] nevoljama treba ostati miran, jer niti je jasno šta je u njima loše a šta dobro, niti onaj ko ih teško podnosi ima od toga ikakve koristi. Prepuštanje bolu, naime, sprečava čoveka da postupi onako kako treba: da dobro razmotri ono što se desilo pa da – kao kod bacanja kocki – uredi svoje prilike prema tome kako je pala kocka njegove sudbine i kako razum zahteva da bi bilo najbolje. Stoga se kod povreda ne treba poput dece držati za ranu i jaukati, već privikavati dušu na to da što pre prione lečenju, da isceli ozledu nastalu padom te da lekarskom veštinom odagna plač.«⁷⁵

Kažu da je likijski⁷⁶ zakonodavac naložio svojim sugrađanima, kad god bi jadikovali, da se prethodno odenu u žensku odeću. Time je želeo da im predoči da jadikovanje priliči ženama, a da je sasvim neprimereno pristojnim muškarcima koji se diče slobodnim vaspitanjem. I zaista, ono je znak ženske slabosti i neplemenita karaktera.⁷⁷ Žene su, naime, sklonije jadikovanju od muškaraca, baš kao i varvari od Helena i, uopšte, lošiji ljudi od boljih. A među samim varvarima ne vole da kukaju oni najplemenitiji – Kelti, Galaćani i neki drugi koji su po prirodi muževniji – dok su tome podložniji Egipćani, Sirijci, Liđani i svi drugi nalik njima. Priča se čak da neki od njih silaze u nekakve jame i tamo ostaju po više dana da ne bi videli sunčevu svetlost, pošto je i umrli ostao bez nje. Tako tragičar Ion, svakako znajući za tu njihovu ludost⁷⁸, pripisuje jednom svom ženskom liku sledeće reči:

Izađoh iz jama jadikovnih, dvorkinja deci,
od vas odraslih zaštitu da tražim.⁷⁹

Neki od varvara sebi čak odsecaju delove tela, noseve i uši, a nagrđuju i ostatak tela, jer veruju da će umrlima priuštiti neku radost time što se u svojoj žalosti neće nimalo obuzdavati, premda je suzdržanost u takvim okolnostima sasvim prirodna.⁸⁰

23 Ali, Zeusa mi, neki na to odgovaraju da po njihovom mišljenju ne treba tugovati zbog svačije smrti, nego samo zbog one preuranjene, jer prerano umrli nije dobio priliku da uživa u svemu onome što se smatra dobrim, poput braka, obrazovanja, zrelog doba, građanskog prava ili državne službe.⁸¹ Oni smatraju da upravo te stvari nanose najviše bola onome koga snađe ova nesreća, budući da mu se prerano oduzima nada u njih, ali ne znaju da prevremena smrt ne pravi nikakvu razliku u pogledu ljudske prirode. Kao što u slučajevima kad svima predstoji nužan i neumitan put u novu domovinu jednu krenu prvi, a drugi za njima, ali svi stignu na isto mesto, tako je i sa svima koji putuju ka svome usudu: oni koji stignu kasnije nisu ni u kakvoj prednosti u odnosu na one koji su već odranije prispeli.⁸² Ako je prerana smrt uistinu zlo, onda bi se smrt nejači i dece mogla smatrati u najvećoj meri preranom, a još i više smrt tek rođenih. Mi, međutim, takve smrtnu slučajeve podnosimo lako i mirno, dok nam mučno i bolno pada smrt ljudi koji su već proživeli dobar deo života. To je zato što, gajeći puste nade, mislimo da je onima koji su toliko godina ostavili iza sebe već osiguran dalji boravak na ovom svetu. Da ljudski život traje dvadeset godina, za čoveka koji je umro u petnaestoj ne bismo smatrali da je skončao prerano, već da je poživio sasvim dovoljno. A onoga ko je ispunio unapred određeni vek od dvadeset godina, ili ko se tom broju godina barem primakao, smatrali bismo srećnikom koji je proživio u najvećoj meri blažen i potpun život. A da život traje dvesta godina, za onoga ko je umro u stotoj sigurno bismo mislili da je umro prerano i prepustili se jadikovanju i tužaljci.⁸³

24 Stoga je očito da se i za takozvanu preranu smrt lako može naći uteha, kako na osnovu ovih argumenata, tako i na osnovu onoga što je prethodno rečeno. Tako je, recimo, Troil prolio manje suza nego Prijam⁸⁴, a ni ovaj – samo da je umro ranije, dok mu je još kraljevstvo uživalo u blagostanju i sreća bila naklonjena – svakako ne bi jadikovao onako kao u razgovoru sa svojim sinom Hektorom, kada ga je ovim rečima nagovarao da se okane borbe s Ahilejem:

Nego u tvrđavu uđi, moj sine, kako bi spas'o
trojanske ljude i žene, i slavu da veliku ne bi
pružio sinu Peleja, a život izgubio dragi!
»Smiluj se na mene jadnog, još dok razuma imam,
zlosrećnog, koga će Kronid na pragu starosti mučnom
sudbom umoriti posle toliko zala što podneš:

Noel Putnik

sinovi smrti mi hrle, a kćeri dopale ropstva,
ložnice pohare plen su, dok nejaku dečicu našu
treskaju o zemlju tvrdu u vihoru strahotnog boja
i pogubnim snaje nam vuku rukama svojim Ahejci.
Mene sama će valjda psi krvožderni najzad
na vratima prvim razvući pošto neko mi koplja
hicem il' ubodom oštrog dušu iz udova otme.
Ali kad god sedu glavu i bradu s njom nagrde psine,
stid kad osramote starcu što oboren leži već mrtav,
najveća žalost to biva kukavnom ljudskome rodu.«
Reče to starac i rukom za sede maši se vlasi,
s glave ih čupati stade, no Hektoru ne skloni srce.⁸⁵

Sad kada, evo, imaš toliko mnogo primera pred sobom, shvati da smrt oslobađa ne mali broj ljudi velikih i teških zala koja bi sasvim sigurno pretrpeli samo da su ostali u životu.⁸⁶ Da ne bih narušio skladnost izlaganja, ovde izostavljam opis tih zala i ostajem pri onome što je na tu temu već rečeno: da ne treba preko prirodne mere zapadati u beskorisno tugovanje i nedolične žalopojke.

25 Krantor kaže da je ne mala olakšica u podnošenju zala koja nas snalaze ne pogoršavati samome sebi položaj, a ja bih rekao da je to čak najbolji način za oslobađanje od boli. Naklonost i ljubav prema umrlome ne podrazumevaju nanošenje bola sebi, već pomaganje onima koje volimo. A pomoć preminulima je čast koju im ukazujemo lepim uspomnama na njih. Ta nijedan čestit čovek nije zaslužio žalopojke nego himne i peane⁸⁷, ni tugu nego slavan spomen, niti bolne suze nego počasne žrtve ako je posle smrti uzeo udela u nekakvom uzvišenijem životu i oslobodio se telesnog ropstva sa svim onim neiscrpnim brigama i nevoljama koje moraju trpeti bića predodređena za smrtan život.⁸⁸ A brige i nevolje pratiće nas sve dok ne stignemo do kraja životne niti ispredene za nas, jer priroda nam je dala život ne zanavek, već je svakome odmerila i dodelila prema zakonima sudbine.

26 Stoga razborit čovek ne sme zbog umirućih prekoračivati prirodnu meru duševnog bola i zapadati u beskorisno, varvarsko tugovanje. Ne sme čekati da ga zadesi ono što je snašlo već mnoge: da na mučan način okonča život pre no što je uspeo da se otrese tuge, da u crnini dočeka vlastitu smrt i sumoran pogreb, a da pod zemlju zajedno s njime odu i jadi i nevolje proistekli iz njegove nerazumnosti, upravo onako kao što kaže Homer:

Njima dok jadahu tako crni se približi sumrak.⁸⁹

Stoga treba često samome sebi govoriti ovako: »Šta onda? Hoćemo li već jednom prestati da patimo ili ćemo se držati svoje neprebolne muke do kraja života?« Jer, krajnje je bezumno smatrati da tuga nema kraja uprkos tome što vidimo da i oni najteže pogođeni bolom i svakovrsnim jadicama često stiču mir i spokoj duše pod uticajem vremena te da čak kod istih onih grobova nad kojima su nekada srdito i žestoko naricali i udarali se u grudi sada priređuju sjajne gozbe sa muzičarima i ostalim vidovima zabave. Zato je lud onaj ko veruje da njegova tuga neće proći. Kada bi ljudi samo pomislili na to da tuga sticajem nekakvih okolnosti sama od sebe prolazi, došli bi do zaključka da je zapravo vreme to koje svojim uticajem otklanja tugu, jer ono što se već dogodilo ni Bog ne može poništiti. Sve ono, dakle, što sada podnosimo, što nas je zadesilo mimo očekivanja i drukčije no što smo to zamišljali, nije ništa drugo do uobičajeni tok stvari koje same od sebe snalaze mnoge ljude. Kad je tako, zar mi to zaista ne možemo naučiti putem razuma i zaključiti da je

zemlja puna zala, a puno ih je i more,⁹⁰

kao i to da

takva se zla, sve jedno do drugog,
svijaju oko smrtnoga roda,
a ni puta što na nebo vodi
slobodnog nema?⁹¹

27 Mnogi mudraci su, naime, kako reče Krantor, još davno prežalili ljudsku sudbinu uvereni da je život kazna, a da je već i samo rođenje za čoveka najveća nesreća.⁹² Aristotel kaže da je to isto i Silen objasnio Midi kada je bio uhvaćen. No, bolje je od reči do reči navesti ono što je filozof rekao na tu temu u spisu pod naslovom *Eudem* ili *O duši*. On veli ovako: »Zato, o najbolji i najblaženiji među ljudima, pored toga što smatramo da su umrli našli blaženstvo i sreću, uvereni smo i da je grešno lagati o njima ili klevetati ih, budući da su već postali bolji i moćniji od nas.⁹³ I toliko je to naše uverenje starodrevno da mu baš niko ne zna početka u vremenu ni ko mu je prvi udario temelje, već ono još od pamtiveka živi kao nešto ustaljeno i prihvaćeno. Pri tom vidiš kako se ono, boraveći na ljudskim usnama, često pominje i na taj način prenosi iz davnina.« »Kakvo to uverenje«, upita, a ovaj odgovori: »Da je od svega najbolje ne roditi se, a da je umreti bolje nego živeti. Tako je, uostalom, mnogima posvedočilo božanstvo. Za onog Silena, recimo, pričaju sledeće: kada ga

je Mida nakon potere uhvatio i stao ispitivati i zapitkivati šta je za ljude najbolje i najpoželjnije, on isprva nije hteo ni reč da izusti, nego je samo zagonetno ćutao. A kada ga je ovaj, upotrebivši sva sredstva, napokon privoleo da progovori, kažu da je Silen pod prinudom rekao ovo: »Zašto me, kratkoveki potomče nemilosrdnog božanstva i tegobne sudbine, prisiljavate da kažem ono što je za vas bolje da ne saznate? Ta za čoveka je najbezbolnije da život provede bez znanja o vlastitim mukama.⁹⁴ Ljudima je posve uskraćeno ono što je za njih najbolje, oni u tome ne mogu imati udela – a najbolje je za sve muškarce i sve žene da se uopšte nisu ni rodili. Odmah do toga, međutim, kao prva od mogućnosti dostupnih čoveku, ali ipak lošija od onog prethodnog, jeste roditi se pa što pre umreti.« Silen je izneo takvu tvrdnju očito stoga što je položaj u koji dospevamo posle smrti uistinu bolji od onoga u kojem smo bili za života.« Moglo bi se navesti još nebrojeno mnogo sličnih primera na tu temu, ali nema potrebe širiti priču.⁹⁵

28 Stoga one koji umru mladi ne treba oplakivati iz ubeđenja da ostaju lišeni svega što se u dugom životu smatra dobrim, jer je neizvesno, kako smo već više puta rekli, da li smrt lišava ljude dobrih ili loših stvari. Loših je svakako daleko više!⁹⁶ Pri tom dobre stvari stičemo na jedvite jade i uz mnogo briga, a loše sasvim lako. Kažu, naime, da su zla često zgusnuta, sjedinjena, i da u mnogim prilikama dolaze povezano, dok su dobra rasuta i vrlo teško uspevaju da se nađu na okupu do kraja života. Mi zaista nalikujemo onima koji su zaboravili, kako kaže Euripid, da ne samo

blaga svog ne poseduju smrtni,⁹⁷

nego upravo ništa od ljudskih stvari. Stoga za sve treba reći:

Onime što bogovi nam daju upravljamo mi.

Kad god poželev, to isto uzimaju natrag.⁹⁸

Zato ne treba roptati ukoliko ono što su nam na kratko vreme ustupili zatraže natrag. Ta ni bankari, kao što imamo običaj da kažemo, ne negoduju kada se od njih zatraži povraćaj uloga, samo ako drže do svoje pravičnosti. Onima koji teška srca vraćaju ulog može se s pravom reći: »Zar si zaboravio da si to dobio pod uslovom da vratiš?«.⁹⁹ Tako biva i sa svim smrtnicima: dobili smo ovaj život po nuždi, kao da su nam ga bogovi dali u zajam, a rok vraćanja nije određen, kao što ni bankari ne znaju kada će poverilac zatražiti svoj ulog natrag. Ako je, dakle, čovek suviše ogorčen bilo zbog smrti svoje dece ili zato što smrt predstoji njemu lično, nije li on očito smetnuo s uma da je i sam ljudsko biće i da

su deca koju je napravio smrtna? Svako razborit bi morao znati da je čovek smrtno stvorenje i da je rođen da bi umro. Uzmimo za primer priču o Niobi: da je samo imala na umu da svaku ženu, koliko god bila

bremenita bujnim životom i decom što rastu,
sunca dok ugodnu svetlost gleda,

čeka smrt, ne bi Nioba sa toliko očaja želela da ostavi život zbog svoje velike nesreće i preklinjala bogove da je ugrabe i odvedu u najmučniju propast.¹⁰⁰

Dva su među delfskim natpisima od najvećeg značaja za život: *spoznaj samoga sebe* i *ništa preko mere*.¹⁰¹ Iz njih, naime, proizlazi sve ostalo. Ove su dve zapovesti skladne i saglasne jedna s drugom i čini se kao da u najvećoj mogućoj meri jedna drugu objašnjavaju. Jer, samospoznajom je obuhvaćeno načelo *ništa preko mere*, baš kao što je tim načelom obuhvaćena samospoznaja. Upravo zato o njoj Ion govori ovako:

»Spoznavaj sebe samog« – nevelike to su reči,
a koliko delo – od bogova Zevs tek znade,¹⁰²

dok Pindar kaže:

A i ono geslo »ništa preko mere«
mudraci su ljudi nahvalili silno.¹⁰³

29 Stoga će svako ko se ovih načela bude držao kao zapovesti dobijenih lično od pitijuskog boga moći lako da ih uskladi sa svim svojim životnim okolnostima, a da same te okolnosti spremno podnosi. Pritom će, imajući u vidu svoju prirodu, nastojati da se u sreći preterano ne uznosi i razmeće, a da u nesreći ne klone duhom i ne zapada u kuknjavu i naricanje usled malodušnosti i straha od smrti, koji se rađa iz neznanja o onome što se u životu sasvim uobičajeno zbiva po meri nužnosti ili sudbine. Zato pitagorejci mudro savetuju:

Kakve god da su muke što smrtni od bogova trpe,
koja god sudba te čeka, trpi i ne budi srdit!¹⁰⁴

I tragičar Eshil kaže:

jer dolikuje pravednome i mudrom
ni u mucu ne biti na bogove gnevan,¹⁰⁵

a Euripid veli:

Ko god se od smrtnih pokorio sudbi
mudrac je međ nama, božjih tajni znalac,¹⁰⁶

a na jednom drugom mestu kaže:

Ko od smrtnih dobro trpi što ga snađe,
najboljim ga i razumnim smatram.¹⁰⁷

30 Većina ljudi ničim nije zadovoljna i sve što ih snađe mimo očekivanja oni pripisuju pakosti sudbine i bogova. Žale se na svaku sitnicu, uzdišu i okrivljuju svoju zlu sreću. Takvima bi se moglo uzvratiti:

Nije ti bog zlotvor, no ti sam sebi,¹⁰⁸

kao i nepromišljenost i bezumlje proistekli iz njihove neukosti. Upravo zbog tog sasvim pogrešnog i neosnovanog uverenja ljudi se tuže na svaki vid smrti. Ukoliko, recimo, čovek umre na putu, oni ovako jadikuju:

Nesrećnik, neće mu otac niti čestita mati
oči zaklopiti.¹⁰⁹

Ako pak umre u svome zavičaju, u prisustvu roditelja, oni nariču što im je istrgnut iz ruku i što im je u očima ostavio samo tugu. Ukoliko umre bez glasa, ne rekavši ništa ni o čemu, oni uplakani govore:

Nit si mi utešnu neku reč rek'o koju bih uvek
pamtiti mogla.¹¹⁰

A ako je na samrti nešto rekao, njegove reči im uvek dobro dođu da potpire svoj bol. Umre li brzo, jadaju se: »Ugrabi ga smrt!«. Ako je umirao sporo, žale se što se pred kraj zlopatio i namučio. Sve može da posluži kao izgovor za podjarivanje tuge i jadikovke, a na to su ljude podstakli pesnici, ponajviše prvi od njih, Homer, koji kaže:

Kao što jauče otac dok spaljuje kosti svog sina,
mlada muža što jadne majku i oca potrese.
Bol neizreciv i lelek zadade ocu i majci.¹¹¹

Iz ovoga još nije sasvim jasno da li otac s pravom jadicuje. Pogledaj, međutim, sledeći primer:

Jedini, pozno rođen, uz toliko silno imanje.¹¹²

31 Ko zna, možda sam Bog, nadnoseći se u očinskoj brizi nad ljudski rod i unapred uviđajući šta donosi budućnost, pojedine od nas prevremeno odvodi iz života? U tom slučaju, ne treba misliti da te ljude snalazi išta što bi trebalo izbeći, jer

Ništa nužno što biva smrtnima nije strašno,¹¹³

bilo da ono što nam se dešava dolazi kao neposredan uzrok ili kao posledica nečega predašnjeg. U većini slučajeva, naime, smrt samo preduhitri druge, još veće muke, pa bi za neke bilo bolje da se nisu ni rodili, za neke da su umrli odmah po rođenju, za neke ubrzo posle rođenja, a za neke, opet, da ih smrt snađe tek pošto su dostigli najbolje životno doba. Prema svim ovim slučajevima treba da se odnosimo s vedrinom, znajući da je sudbinu nemoguće izbeći. Osim toga, obrazovanim ljudima priliči da sve

one koji su navodno prerano otrgnuti od života smatraju svojim prethodnicima, koji su ih u smrti tek nakratko pretekli, jer i najduži je život kratak i samo trun spram večnosti. U tome treba da nas podrži i saznanje da mnogi od onih koji predugo tuguju veoma brzo pođu za onima koji su predmet njihove tuge, ne našavši u toj tuzi nikakve koristi, te uzalud namučivši sebe tim tegobnim stanjem.

Pošto je vreme našeg boravka na ovome svetu veoma kratko, ne smemo sebi uništavati život nepreboljenim patnjama i pogubnim žalopijkama, razdirući se duševnim mukama i kinjeći svoje telo. Naprotiv, moramo se okrenuti onome što je bolje i dostojnije čoveka i revnosno nastojati da dođemo u dodir s ljudima koji neće zajedno s nama naricati i laskanjem podgrevati našu tugu, već koji će plemenitom i dostojanstvenom utehom razvejati svaku bol iz našeg srca. Moramo poslušati i stalno držati na umu one Homerove reči iz scene u kojoj Hektor, kada je na njega došao red, Andromahu teši ovako:

Nemoj mi, nesrećna, zalud u duši žalostiva biti:
niko me preko sudbine Hadu poslati neće,
a niko, to tvrdim, od ljudi usudu izbeg'o nije
bio rđa il' junak, jednom kad rodi ga mati.¹¹⁴

A na jednom drugom mestu pesnik za sudbinu kaže da životnu nit mu je splela čim ga je rodila mati.¹¹⁵

32 Držeći ovo na umu, lako ćemo se osloboditi te isprazne i beskorisne ucveljenosti, pogotovo ako uzmemo u obzir prosečnu kratkoću ljudskog veka. Stoga nam valja štedeti to vreme koje smo dobili, kako bismo ga proveli spokojno i rasterećeni od muka koje žalost sa sobom nosi, zbacivši s lica tu plačevnu masku i posvetivši više pažnje nezi tela i dobrobiti bližnjih. Vredi podsetiti se i onoga što sam, po svoj prilici, u nekoliko navrata rekao svojim rođacima ili prijateljima kada bi ih zadesila slična nesreća:¹¹⁶ tada sam ih tešeći podsticao da svakidašnje životne nedaće podnose kao nešto sasvim uobičajeno, a ljudski udes kao nešto što čoveku i priliči. Govorio sam im, takođe, da ne bi trebalo da misle kako drugima mogu pomoći da se oslobode bola dok istovremeno sami ne ubiru nikakve koristi od opomena koje drugi upućuju njima – opomena koje, kao »spasonosni razuma melem«,¹¹⁷ treba da im pomognu da iscele napaćenu dušu, budući da je to isceljenje poslednja stvar na svetu koja bi se smela odložiti. A jedan pesnik, čak, za one koji bilo šta odlažu za kasnije kaže da se takvi »s propašću rvu«,¹¹⁸ što je kao

izreka ušlo u opštu upotrebu. To se, uveren sam, ponajviše odnosi na one koji za neki budući čas odlažu obračun s tegobnim i nepoželjnim stanjima sopstvene duše.

33 Treba se osvrnuti i na primere onih koji su dostojanstveno i smireno primili vest o smrti svojih sinova – govorim o Anaksagori iz Klazomene, o Demostenu Atinjaninu, Dionu iz Sirakuze, kralju Antigonu, ali i o mnogim drugima kako iz starine, tako i iz naših dana.¹¹⁹

Od gore spomenutih, za Anaksagoru se priča da je vest o smrti svoga sina primio od glasnika u času dok je s prijateljima raspravljao o prirodnim naukama. Tada je, kažu, načinio kratku stanku, a zatim rekao prisutnima: »Znao sam da sam začeo smrtnog sina.«¹²⁰

Kada je Perikle, koga su zbog njegove nedostižne moći rasuđivanja i mudrosti bili prozvali Olimpljaninom, saznao da su mu umrla dva sina, Paral i Ksantip, on se, kako prenosi Protagora¹²¹, poneo na sledeći način: »Iako mu sinovi behu u cvetu mladosti, a obojica izgubiše život u razmaku od samo osam dana, on je to podneo bez jadikovanja. Zadržao je svoju predašnju vedrinu duha, koja je u tim danima dodatno doprinela njegovoj reputaciji blaženog čoveka, neuznemirenog životnim nedaćama i istaknutog među mnoštvom drugih. Jer, svako je, videći kako hrabro Perikle podnosi svoju muku, a dobro znajući koliko bi sam bio bespomoćan u datoj situaciji, morao doći do zaključka da je reč o čoveku vanredne duševne snage i muževnosti, vrsnijem od njega samog. Perikle, naime, odmah po vesti o smrti oba sina bez ustezanja stavi na glavu venac, kako to otački običaji nalažu, i odeven u belo oslovi narod rečima: »On savete daje valjane«,¹²² bodreći Atinjane da pođu u rat.«¹²³

Ksenofont, onaj Sokratov sledbenik, jednom je upravo prinosiso žrtvu kada mu dođoše glasnici s bojnog polja i rekoše da je njegov sin Gril poginuo u borbi. On skide venac s glave i upita na koji način je ovaj poginuo. Kada ga obavestiše da je izgubio život junački, odlikujući se u boju i pobivši mnogo neprijatelja, Ksenofont za trenutak osta potpuno nem, a zatim, pošto je razumom obuzdao navalu tuge, vrati na glavu onaj venac i dovrši žrtvovanje, a glasnicima reče: »Bogove sam bio zamolio da mi ne daju sina ni besmrtnog ni dugovečnog (jer nije sigurno ni da bi mu to drugo bilo na korist), već samo čestitog i rodoljubivog, a tako se i desi.«¹²⁴

Dion iz Sirakuze sedeo je i raspravljao s prijateljima kad u kući najed-

nom izbi metež i razleže se silna vriska. Upitavši o čemu se radi, saznade da mu je sinčić pao s krova i poginuo. To ga, međutim, nimalo ne uzbuđi, već on samo zapovedi da se telo detata odnese ženama koje će izvršiti uobičajene pripreme za pogreb, a sam ostade da dovrši raspravu koju je bio započeo.

Kažu da se na njega ugledao i čuveni besednik Demosten kada je izgubio svoju voljenu kćer-jedinicu. O tome Eshin¹²⁵, u nameri da prebaci Demostenu, kaže sledeće: »A sedmoga dana po smrti svoje kćeri, umesto da je propisno oplače i učini šta nalažu običaji, on se okruni vencem, ponovo odenu u belu odeždu i javno prinese žrtvu, kršeći tako ustaljene norme, a bezumnik tek što je izgubio kćer-jedinicu, prvu što ga je nazvala ocem!« Eshin je, dakle, ovom pričom imao nameru da, u retorskom maniru, Demostena ukori, a zapravo mu je, ni sam to ne shvatajući, odao priznanje kao čoveku koji je uspeo da potisne bol i koji je pokazao da više drži do rodoljublja nego do emocija prema bližnjima.¹²⁶

A kraj Antigona, kada je čuo da mu je sin Alkion pao na boljnom polju, ponosito je, kažu, upro pogled u donosioce kobne vesti, za trenutak počutao, a zatim pognuo glavu i prozborio: »Alkione moj, dugo si ti i poživeo kad si već tako neštedimice nasrtao na neprijatelje, ne vodeći računa ni o sopstvenoj glavi ni o mojim savetima!«

Ovim se ljudima svi dive i sa ushićenjem gledaju na njihovu duševnu čvrstinu, a niko nije kadar da pođe za njihovim primerom zbog sopstvene duševne slabosti proizašle iz siromašnog obrazovanja. Mnogstvo je ovakvih primera koji su do nas došli kroz grčku i rimsku istoriju, primera ljudi koji su smrt bližnjih podneli hrabro i dostojanstveno, ali ono što je dosad rečeno biće sasvim dovoljno da te odvрати od žalosti, najtegnijeg od svih zala, i potpuno uzaludnog mučenja koje ona sa sobom nosi.

34 O tome da oni koji se ističu vrlinama podležu svojoj sudbini, kao dragi bogovima, još u svojoj mladosti nešto sam već i ranije napomenuo. Zato ću sada pokušati sasvim kratko da se osvrnem na to pitanje, dodajući nešto sa svoje strane onim sjajnim Menandrovim rečima:

Koga bozi vole, taj umire mlad.¹²⁷

Ali, ti bi me, najdraži Apolonije, sad mogao prekinuti i s negodovanjem reći kako je, eto, tvoj sinčić potpao pod brigu Apolona i Mojri, a trebalo je da bude upravo suprotno: da on kao već stasao čovek tebe umrlog

otpravi na onaj svet, jer takav bi ishod bio najprirodniji. Naravno da bi bio, s naše i sa uopšte ljudske tačke gledišta, ali ne i u očima Proviđenja i kosmičke volje koja upravlja svime. Za tvoga sina, koji je sada u stanju blaženstva, ne bi ni valjalo da je protivno prirodi i preko vremena koje mu je dodeljeno ostao u ovom ovde životu. Mnogo je bolje ovako – pošto je s krotkošću ispunio svoju meru života, da krene za sudbinom koja ga je, kako sam reče, već dozivala k sebi. »Ali, umro je prerano!«, zavapićeš. Da, ali tim je srećniji, jer je izbegao mnoga zla. Ta i Euripid kaže:

Život se tako samo zove, ali je ništa drugo do muka prava.¹²⁸

Tvoj sin je, međutim, umro u cvetu mladosti, neokrnjen životnim nedaćama, kao momak koji je pobuđivao divljenje i poštovanje kod svih koji su ga poznavali, pun ljubavi prema ocu, majci, porodici i prijateljima, jednom rečju prema ljudskom rodu u celini. Starije prijatelje poštovao je kao oca, vršnjake odano voleo, prema učiteljima se odnosio s punim uvažavanjem, a prema strancima i sugrađanima s predusretljivošću, uvek ljubazan prema svima i voljen od svih, kako zbog svoje naočitosti, tako i zbog blagosti i čovekoljublja koji su ga krasili.

S pravom uživajući dobar glas zbog svoje, ali i zbog tvoje čestitosti, on se prerano preselio iz smrtnog života u onaj večni, upravo kao da je otišao s gozbe pre nego što je stigao da se opije i napravi nered – jer ta vrsta pijanstva je stalna pratilja dugog života i starosti. A ako su sve one reči drevnih pesnika i filozofa istinite, kao što verovatno jesu, i ako je tačno, kako se priča, da oni koji su živeli pobožnim životom uživaju posle smrti izvesne počasti i preimućstva, te da njihove duše odlaze na mesto posebno uređeno za njihov boravak, onda se ti s dobrim razlogom možeš nadati da će tvoj preminuli sin biti primljen među njih.

35 A evo šta liričar Pindar kaže o položaju pobožnih ljudi u Hadu:

Njima sunce raspršuje noć što dole vlada,
sred livada purpurnih nastambe im leže,
u kedrovoj seni, bršljenom obrasle.
Dok jedni se rvu i konje uzjahuju,
drugi srce slade kitarom il' kockom,
i svima im sreća u punoći cveta.
Poljanom se ljupkom miomiris širi,
jer povazdan žrtve svakojake gore
u plamenu večnom što daleko seže
i vidi se posvud na oltar' ma božjim.¹²⁹

Nešto dalje, u jednoj drugoj tužaljci, govoreći o duši on kaže sledeće:

Noel Putnik

Za sve je sudba blažena – smrt što od briga izbavlja.
I dok plot svačija smrt premoćnu sledi, živa preostaje
još samo sen čovečija, jer je ona jedina od bogova.
Dok udovi delaju, ona mirno spava, ali u snu ljudima
svakojakim slikama ona nagoveštava
i užitke i nevolje što budućnost nosi.¹³⁰

36 Mnogo toga o besmrtnosti duše rekao je božanski Platon u svome dijalogu *O duši*, kao i u spisima *Država*, *Memon* i *Gorgija*, a tu i tamo i u ostalim svojim delima. Ali ono šta je on izneo u spisu *O duši* predočiću ti, saglasno tvojoj želji, u posebnoj raspravi. Za ono o čemu mi sada raspravljamo prikladne su i korisne reči što ih je Sokrat uputio Kaliklu Atinjaninu, prijatelju i učeniku besednika Gorgije. On kod Platona kaže ovako¹³¹: »Počuj, dakle, jednu izvrsnu priču, koju ćeš ti, pretpostavljam, smatrati mitom, mada je ja ipak smatram istinitom i kao takvu ću ti je i ispričati. Pošto su preuzeli vlast od oca, veli nam Homer¹³², Zevs, Posejdon i Pluton podeliše je među sobom. U to vreme, pod Kronovom vladavinom (ali i danas, pod vlašću naših bogova), važio je zakon da onaj od ljudi ko je život svoj proveo pravedno i pobožno odlazi posle smrti na Ostrva blaženih i tamo boravi u blaženstvu, izvan domašaja svih zala, dok onaj ko je proživio u nepravdi i bezbožnosti ide u takozvani Tartar, da tamo bude osuđen za svoja zlodela i bačen u tamnicu. Dužnost sudija, kako za vladavine Kronove tako i u vreme odskora vladajućeg Zevs, imali su živi ljudi jedni nad drugima: sudije su presuđivale optuženima u onaj dan kada su ovi imali umreti. Pošto su počele da se donose loše presude, i Pluton i čuvari Ostrva blaženih otiđoše Zevsu i požališe se da im na obe strane dolaze ljudi koji tu nikako ne pripadaju, a on im reče: »Kad je tako, ja ću tome učiniti kraj. Sada se donose loše presude jer se optuženima sudi odevenima, to jest živima. A mnogi, premda imaju lošu dušu, nose na sebi, poput odeće, lepa tela, plemenito poreklo i bogatstvo, te na suđenju veliki broj ljudi dolazi da im posvedoči u korist tvrdeći da su pravedno živeli. Sudije su zbog svega toga zbunjene, a pritom i sami sude odeveni, jer pred vlastitim dušama, poput vela, imaju svoje oči, uši i celo telo. Sve ih to ometa u pravičnom suđenju – i njihovo sopstveno ruho i odeća onih kojima sude. Prvo što treba sprečiti jeste da ljudi unapred znaju trenutak svoje smrti, kao što je sada slučaj. Nalog da to obustavi izdat je Prometeju. Nadalje, svima njima mora se suditi nagima, drugim rečima tek pošto umru. I sudija mora biti nag, to jest prethodno

mora umreti, kako bi samom svojom dušom mogao da sagleda dušu svakog iznenada preminulog čoveka, koga su napustili svi rođaci i koji je na zemlji ostavio sav svoj prateći ukras. Jedino tako može biti doneta pravedna presuda. Saznavši to pre vas, odredio sam za sudije svoje sinove, dvojicu iz Azije – Mina i Radamanta, i jednog iz Evrope – Eaka. Oni će, pošto umru, suditi na livadi gde je raskršće od kojeg vode dva puta: jedan na Ostrva blaženih, drugi u Tartar. Onima iz Azije sudiće Radamant, a onima iz Evrope Eak; Minu ću dati ovlašćenje da donese konačnu odluku ako druga dvojica ne mogu da reše neki slučaj, kako bi presuda o izboru odredišta bila što pravednija.« To je, Kalikle, ono što sam čuo i za šta verujem da je istinito. Iz tih reči ja izvlačim sledeći zaključak: da smrt, kako se meni čini, nije ništa drugo do razdvajanje dveju stvari – duše i tela.«

37 Sve ovo prikupivši i s velikom pažnjom povezavši u celinu, najdraži Apolonije, sačinih ti ovaj utešni spis kao preko potrebno sredstvo za oslobođenje od sadašnje muke i za izbavljenje od žalosti, tog najnesnosnijeg od sviju zala. No, uteha istovremeno sadrži i dužnu hvalu tvom sinu Apoloniju, veoma milom bogovima, hvalu koja za posvećene ljude predstavlja najpoželjniju stvar: lepu uspomenu na njega i njegov večno dobar glas. Dobro ćeš učiniti, shodno mojim savetima i za ljubav blaženo upokojenom sinu, ako se okaneš tog beskorisnog zlopaćenja i propasti za telo i dušu i vratiš uobičajenom i normalnom načinu života. Jer, kao što se za života nije radovao gledajući tebe i svoju majku žalosne, tako se ni sada, boraveći među bogovima i gosteći se s njima, ne bi obradovao takvom vašem stanju. Stoga ponovo digni glavu, kao čovek dobar, čestit i pun ljubavi prema deci, i oslobodi ove muke i sebe i mlađićevu majku, ali i sve vaše rođake i prijatelje! To ćeš zasigurno i učiniti ako se vratiš u okvire mirnijeg života kakav ti najviše želi tvoj sin, kao i svi mi koji smo, s opravdanim razlogom, zabrinuti za tebe.

Napomene

¹ Iz spisa ne saznajemo nikakve pojedinosti o Plutarhovom prijatelju Apoloniju i njegovom umrlom sinu. Kao i Seneka, Plutarh na samo jednom mestu spominje ime sina (121e) i tako doznajemo da se ovaj takođe zvao Apolonije. Kao što je već rečeno, Plutarhovom izlaganju nedostaje prisnosti i ličnog tona kakve nalazimo u njegovom obraćanju ženi (*Consolatio ad uxorem*), što ovoj utesi daje karakter apstraktne filozofske rasprave.

Pojedini izučavaoci Plutarha dovode u pitanje autentičnost *Utešnog spisa Apoloniju*, a kao razloge za sumnju da se uistinu radi o Plutarhovom delu navode izvesne stilske nepodudarnosti i neuobičajeno duge citate. Osim toga, ovog dela nema ni u *Lamprijinom katalogu*. Drugi se tome protive, ističući da u spisu ima sasvim dovoljno elemenata da se on prihvati kao Plutarhov. Što se stilskih nepodudarnosti tiče, iznosi se i hipoteza da je spis u onoj varijanti u kojoj je dopro do nas možda samo prvobitna skica, gruba i nedoterala, utehe koju je Plutarh nameravao da pošalje Apoloniju.

Obilje citata, koje Plutarh »više istresa iz džaka nego što ih rasipa iz pera« (BABBITT) i koji često samo dodatno zaklanjaju i zamagljuju Plutarhove lične stavove, sadrži i mnoge navode iz nepoznatih ili izgubljenih dela. Važno je istaći da neki od tih navoda, kao što su npr. stihovi iz Euripidovih *Pribeğlica* (110sq.), sadrže pouzdanija čitanja nego rukopisna tradicija i da se priređivači kritičkih izdanja tekstova danas u znatnoj meri oslanjaju na njih.

U spisu dolazi do izražaja Plutarhova uzdržanost u iznošenju sudova, o čemu je već bilo reči. Dok nastoji da približi Apoloniju pravu prirodu smrti i umiranja, čini se kao da neretko protivreči samome sebi, kao da ni sam nije siguran da li je smrt dobro ili zlo. Postepeno, međutim, kroz neprestano oscilovanje između tipičnog helenskog pesimizma i sokratovskog optimizma, preovlađuje platoničko uverenje u besmrtnost duše i njenu božansku prirodu (up. 121f [ὁ νόος σου] νῦν μετὰ θεῶν ὦν).

Poglavlja 1-14 i 35-37 preveo je Milosav Vešović, a 15-34 Noel Putnik. Oba prevođa urađena su na osnovu sledećeg izdanja: F. C. BABBITT (prev.), *Plutarch's Moralia*, II, LCL 1971.

² Eshil, *Okovani Prometej*, 379.

³ Fragment iz neke Euripidove drame. Up. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta* (nadalje: TGF), Euripides, No. 962.

⁴ Up. Kock, *Comicorum Atticorum fragmenta* (nadalje: CAF), II, p. 512, Philemon.

⁵ Krantor iz Sola u Kilikiji (oko 335 – oko 275), filozof Stare Akademije. Njegovo jedino delo *O tuzi* (Περὶ πένθους), koje se nadovezuje na Platonovog *Fedona* i Aristotelovog *Eudema*, smatrano je najboljim u svome žanru, kako zbog religijske i filozofske produbljenosti, tako i zbog izvrsnog stila.

⁶ Iz Euripidove nepoznate drame, up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 963.

⁷ Up. Nauck, *TGF*, Euripides: *Stheneboea*, No. 661.

⁸ Autor nepoznat. Up. Nauck, *TGF*, *Adespota*, No. 368.

⁹ Euripid, *Ifigenija u Aulidi*, 29.

¹⁰ Up. Kock, *CAF* III, p. 155, No. 531.

¹¹ Up. Cic. *Mil.* 69: *Vides quam sit varia vitae commutabilisque ratio, quam volubilis fortuna, quanta infidelitates in amicitiiis.*

¹² Autor nepoznat. Up. Bergk, *Poet. Lyr. Graec.* III, p. 740.

¹³ *Il.* 12, 326.

¹⁴ Pind., *fr.* 207 Christ.

¹⁵ Demetrije iz Falerona, druga pol. IV veka p.n.e., atinski političar i peripatetičar, Teofrastov prijatelj i pristalica makedonske stranke, po čijem je naređenju vladao Atinom 317–310. Zatim je pobjegao na dvor kralja Ptolemeja I u Aleksandriji. Pisao o istorijskim, filozofskim i literarnim temama, ali je ostalo sačuvano samo nekoliko fragmenata.

¹⁶ *Feničanke*, 558.

¹⁷ Za ovaj i prethodni citat up. Nauck, *TGF*, Euripides, 420, 415.

¹⁸ *Pyth.* 8. 135. Vrlo slična misao javlja se kod Sofokla, *Ajant*, 125–126: »Ta vidim da mi, koji smo još u životu, nismo ništa drugo do prizrak ili laka sen.«

¹⁹ Up. *Od.* 1, 32–34: »Ah, koliko se žale na bogove smrtni ljudi / zboreći zla da im dolaze od nas, a nevolje sami/ spremaju sebi svojim zločinima preko sudbine« (prev. Miloš Đurić).

²⁰ Teofrast iz Eresa na Lezbu (oko 372–287), Aristotelov učenik i nasljednik na položaju sholara peripatetičke škole. Istakao se na području prirodnih nauka, posebno botanike.

²¹ *Od.* 18, 130–135.

²² *Od.* 18, 136–137.

²³ *Il.* 6, 145 i dalje.

²⁴ *Il.* 21, 463 i dalje.

²⁵ Pausanija, spartanski vojskovođa, zaslužan za pobjedu Grka kod Plateje, osvajač Kipra i Bizanta. Njegova smrt, nagoveštena noćnim morama, dogodila se 567. p.n.e.: pozvan na sud u Lakemonu, pribegao je u Atenin hram i tu bio ostavljen da umre od gladi. Kada je već bio na izdisaju, izneli su ga napolje da svojom smrću ne oskrnavi svetište.

²⁶ Teramen je bio jedan od vođa za vreme vladavine Tridesetorice tirana u Atini (404–403). Ubili su ga sopstvene pristalice zbog njegove popustljivosti prema demokratama. Ove podatke nalazimo kod Ksenofonta u *Helenskoj istoriji* (II, 356), a o njegovoj smrti piše i Ciceron u *Raspravama u Tusculu* (I, 96).

²⁷ Il. 24, 522 i dalje.

²⁸ *Poslovi i dani*, 94 i dalje.

²⁹ Up. Kock, *CAF* II, 497, Philemon, No. 73.

³⁰ Iz Euripidovog *Diktisa*, up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 332.

³¹ Iz nepoznate Eshilove drame, up. Nauck, *TGF*, Aeschylus, No. 353.

³² Slično jednom stihu iz Eshilovog *Filokteta*, up. Nauck, *TGF*, Aeschylus, No. 255.

³³ Autor nepoznat, up. Nauck, *TGF*, Adespota, No. 369.

³⁴ Iz nepoznate Euripidove drame, up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 958.

³⁵ Autor nepoznat, up. Nauck, *TGF*, Adespota, No. 370.

³⁶ Po Anaksimenu (560–524), pramaterija stvari jeste vazduh, koji je beskonačan i neće se iscrpiti, dok su zemlja, voda i vatra samo ostrva u moru vazduha. Sve postaje od vazduha razređivanjem i zgušnjavanjem. On svuda prodire, gotovo je nestvaran i, »kao što je naša duša vazduh i time nas oživljuje, tako i ceo kosmos okružuje vazduh« (H. Diels, *Vors.* I, p. 26, fr. 2). Istog mišljenja bio je i Diogen iz Apolonije na Kritu, savremenik Anaksagorin (V vek p.n.e.).

³⁷ Up. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* III, Simonides, No. 39.

³⁸ *Pyth.* 3, 82.

³⁹ Iz nepoznate Sofoklove drame, up. Nauck, *TGF*, Sophocles, No. 761.

⁴⁰ Euripid, *Alkestida* 780 i dalje.

⁴¹ Tu misao izneo je i Euripid u *Kresfontu*: »Kad se skupimo u kući u kojoj se rodilo dete, / trebalo bi ustvari da ga oplakujemo / kad vidimo kakve su nevolje ljudskoga života, / a onoga kome je smrt prekratila teške muke / prijatelji neka isprate sa slavom i veseljem.« (Navedeno u Ciceronovim *Raspravama u Tuskulu* I, 115).

⁴² *Odbrana Sokratova* 40c.

⁴³ Da je smrt rastavljanje duše od tela misli Platon (*Fedon*, 64c); da duša po rastanku od tela odmah propada misli Epikur, da ne propada nego da još dugo traje misle stoičari, a da je večna smatraju Pitagora i Platon.

⁴⁴ *Od.* 13, 80.

⁴⁵ Il. 14, 231.

⁴⁶ Il. 14, 672.

⁴⁷ Diogen iz Sinope (IV vek p.n.e.), po dolasku u Atinu postao je učenik kiničara Antistena i sledbenik kiničkog načina života. O njegovom neobičnom životu postoji mnogo podataka, naročito anegdotskih.

⁴⁸ *Fedon*, 66 b.

⁴⁹ Autor nepoznat, up. Nauck, *TGF*, Adespota, No. 371.

⁵⁰ Priču pominje prvo Herodot (I, 114), a ponavlja je Ciceron u *Raspravama u Tuskulu* (I 113).

⁵¹ Istu priču ponavlja Ciceron u *Raspravama u Tuskulu* (I, 114).

⁵² Priča o Eutinoju je iz Krantorove knjige *Uteha*, a pominje je i Ciceron u navedenom delu (I, 115).

⁵³ Identičnu tezu iznosi i Seneka u *Cons. ad Marc.*, 19, 4-5, kao i u *Cons. ad Polyb.* 9, 2. »Ontološkim« dokazom o nepostojanju patnje posle smrti počinje i I knjiga Ciceronovih *Rasprava u Tuskulu*.

⁵⁴ Iz Eshilovog *Filokteta*; up. Nauck, *TGF*, Aeschylus, No.255.

⁵⁵ Euripid, *Trojanke*, 636.

⁵⁶ *Arkesilaj* iz Pitane (IV-III vek), osnivač srednje akademije. Radikalni protivnik stoicizma, uveo je u Akademiju elemente skepticizma i formulisao princip uzdržavanja u donošenju krajnjih zaključaka (ἐποχή).

⁵⁷ Upor. H. Diels, *Vors.* I, p. 122. Epiharm je slavni sicilijanski komediograf visokog filozofskog obrazovanja iz V veka p.n.e. Pripisuju mu se i dela iz oblasti etike, medicine i fizike.

⁵⁸ Isto. Po antičkoj teoriji elemenata, svaki element u osnovnom stanju spontano sledi svoj smer: zemlja i voda ka središtu sveta, a vatra i vazduh ka nebu.

⁵⁹ Iz delimično sačuvane tragedije *Kresfont*; upor. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 450. Kresfont je jedan od Heraklovih potomaka koji su osvojili Peloponez. Po mitu, njemu je u deo pala vlast nad Mesenijom.

⁶⁰ Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* III p. 662. Up. takođe Lucr. 3, 960 i dalje: »Ustupa svagda staro, / istiskuje ga novo, jedno se / obnavlja nužno drugim. / I raniji su pali kao ti, / i kasniji će padat« (prev. Anica Savić Rebac).

⁶¹ Isto, III p. 516.

⁶² *Pribeglice*, 1109.

⁶³ Pripisano *Kresfontu*; up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 454. Meropa je Kresfontova žena kojoj je uzurpator Polifont, takođe Heraklid, ubio muža i dva od tri sina.

⁶⁴ Autor nepoznat; up. Nauck, *TGF*, Adespota, No. 372.

⁶⁵ Up. Kock, *CAF*, III p. 429, Adespota, No. 116.

⁶⁶ Iz Euripidove *Hipsipile*; up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 757. Arhemor, ili Ofelt, sin je nemejskoga kralja Likurga i Euridike koji je nepažnjom dadilje Hipsipile nastradao od ujeda zmije. Argivski heroj Amfijaraj pojavio se u zadnji čas da spreči osvetu kralja i kraljice, a njegovim su posredstvom osnovane Arhemoru u čast Nemejske igre.

⁶⁷ Up. Cic. *Tusc.* I, 109: »No, smrti se zaista najspokojnije ide u susret onda kada čovek, čiji se život gasi, nalazi utehu u svojim hvale vrednim delima. Niko nije prekratko živio ko je sasvim izvršio dužnost koju nalaže savršena vrlina« (prev. Ljubomir Crepajac).

⁶⁸ Od. 15, 245.

⁶⁹ Up. Sen. Cons. ad Marc. 21,2 *Omnia humana brevia et caduca sunt et infiniti temporis nullam partem occupantia. Terram hanc cum urbibus populisque... puncti loco ponimus ad universa referentes; minorem portionem aetas nostra quam puncti habet si omni tempori comparetur.*

⁷⁰ Up. Cic. Tusc. I, 94. Pozivajući se na Aristotela, Ciceron precizira da ta jednodnevna stvorenja (τὰ ἐφήμερα) nastanjuju obale reke Hipanisa (danas Južni Bug u Ukrajini), koja se uliva u Crno More. O njima Aristotel govori u spisu *Historia animalium* 550 B.

⁷¹ O sebičnosti u tugovanju up. Sen. Cons. ad Polyb. 9, 1: *Illud quoque magno tibi erit levamento, si saepe te sic interrogaveris: Utrumne meo nomine doleo an eius qui decessit? Si meo, perit indulgentiae iactatio et incipit dolor a pietate desciscere cum ad utilitatem respicit.* Up. takođe Cons. ad Marc. 12, 1.

⁷² Arsinoja, kći Ptolemeja I i Berenike, žena Lizimahova, a potom i svoga brata, kralja Ptolemeja II Filadelfa. Istu priču kazuje Plutarh svojoj ženi (Cons. ad uxorem, 609 F), ali je tu pripisuje Ezopu, dok Arsinoju ne pominje. Motiv filozofa koji teši kraljicu zbog smrti sina nalazimo i kod Seneke (Cons. ad Marc., 4,2–5,6), gde dvorski filozof Arej teši Liviju Augustu.

⁷³ Iz Euripidove neidentifikovane drame; up. Nauck, TGF, Euripides, No. 964 D. Ove stihove na latinski je preveo Ciceron, Tusc. III, 29.

⁷⁴ Nauck, TGF, p. 757, Achaëus, No. 45. Ahej iz Eretrije, tragički pesnik iz Sofoklove generacije.

⁷⁵ Iz Platonove *Države*, 604 B.

⁷⁶ Po drugom čitanju: Λοκρῶν »lokridski«.

⁷⁷ Up. Sen. Cons. ad Polyb. 6,2 *Quid autem tam humile ac muliebre est quam consumendum se dolori committere?*

⁷⁸ Po drugom čitanju: συνηθείας »običaj«.

⁷⁹ Nauck, TGF, p. 743, Ion, No. 54. Ion sa Hija (V vek p.n.e.) jedan je od najpoznatijih neatinskih tragičara, pisao je i elegije.

⁸⁰ Up. Herodot IV 71: u sklopu svojih jezivih obreda žaljenja za umrlim kraljem, Skiti »odsecaju sebi parče uha i kosu, zarezuju kožu oko ruku, izgrebu lice i nos i probadaju strelom šaku leve ruke« (prev. Milan Arsenić).

⁸¹ Up. Plut. Cons. ad uxorem 611 D Τιμοξένα δὲ ἢ σὴ μικρῶν ἐστέρηται, μικρὰ γὰρ ἔγνων καὶ μικροῖς ἔχαιεν. Još o tome zašto malo deci smrt lakše pada v. isto, 611 E, a o zabrani da se u takvim slučajevima vrše pogrebni obredi v. 612 A. Upor. takođe Cic. Tusc. I, 93.

⁸² Up. Sen. Cons. ad Polyb. 9, 9: *Non reliquit ille nos sed antecessit.*

⁸³ Up. *Tusc.* I, 94, gde i Ciceron, govoreći o relativnosti ljudskog veka, osuđuje takvo uverenje kao zabludu, jer »život, kad bi se produžio, nikome ne bi mogao biti miliji nego starima.«

⁸⁴ Up. *Tusc.* I, 93: Prijamovog sina Troila, još sasvim mladog, ubio je Ahilej (Verg. *Aen.* I, 475). Po teoriji koju zastupaju i Ciceron i Plutarh, Troil je imao manje vremena nego Prijam da se veže za ovozemaljski život i samim tim manje razloga za žalost što ga napušta.

⁸⁵ *Il.* 22, 56-78. U citatu su ispuštena četiri stiha: 70-73.

⁸⁶ Up. *Sen. Cons. ad Marc.* 20, 4: *Nihil ergo illi [sc. tuo filio] mali immatura mors attulit; omnium etiam malorum remisit patientiam.*

⁸⁷ Po drugom čitanju: *ἐπαίνων* »pohvale«, »pohvalne pesme«.

⁸⁸ Up. *Cons. ad Marc.* 24, 5: *ipse quidem [sc. filius tuus] aeternus meliorisque nunc statūs est, despoliatus oneribus alienis et sibi relictus.* Upor. takode *Cons. ad Polyb.*, 9,3 i *Plut. Cons. ad uxorem*, 612 A.

⁸⁹ Kombinacija dva stiha: *Il.*, 23,109 i *Od.*, 1,423.

⁹⁰ Hesiod, *Poslovi i dani*, 101.

⁹¹ Stihovi nepoznatog liričara; up. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* III, p. 689.

⁹² Up. Aristotel, *Nagovor na filozofiju*, Zagreb 1987, 106 B: »Imajući to na umu, tko bi od nas mislio da je sretan i blažen – od nas koji smo od prvoga trena, kako se govori u tajnim svetkovinama, svi prirodno stvoreni kao da imamo platiti kaznu? Božanska izreka starih kaže da duša plaća kaznu i da živimo jer smo kažnjeni zbog nekih velikih grijeha« (prev. Darko Novaković).

⁹³ Up. *Cic. Tusc.* I, 28: »Nije li gotovo celo nebo nastanjeno ljudskim bićima?«

⁹⁴ Up. Eshil, *Agamemnon* 252: »Budućnost znaj kad svane, a ne napred, / jer znanje prerano i plač je preran« (prev. Miloš N. Đurić).

⁹⁵ Priču o frigijskom kralju Midi i Dionisovom pratiocu Silenu nalazimo i kod Cicerona, *Tusc. disp.*, I,114. Premda priču ne spominje, Seneka dolazi do istog zaključka, *Cons. ad Marc.*, 22,3: *Non me hercules quisquam illam [sc. vitam] accepisset, nisi daretur inscientibus. Itaque si felicissimum est non nasci, proximum est, puto, brevi aetate defunctos cito in integrum restitui.*

⁹⁶ Up. *Cons. ad Marc.*, 23,1: *Omne futurum incertum est et ad deteriora certius.*

⁹⁷ Euripid, *Feničanke*, 555.

⁹⁸ Isto, 556.

⁹⁹ Up. *Sen. Cons. ad Marc.*, 10,2: *Mutua accepimus. Usus fructusque noster est, cuius tempus ille arbiter muneris sui temperat; nos oportet in promptu habere quae in incertum diem data sunt et appellatos sine querella reddere: pessimi debitoris est creditori facere convicium.* Up. takode *Cons. ad Polyb.*, 10, 4.

¹⁰⁰ Nioba je čuvena po svojoj oholosti: pošto se hvalisala da je rodila više dece nego boginja Leta, Apolon i Artemida pobili su joj sve sinove i kćeri. Od silne tuge Nioba se skamenila. Navedeni stihovi su od nepoznatog pesnika; up. Nauck, *TGF*, Adespota, No. 373.

¹⁰¹ Izreka »ništa preko mere« pripisana je Solonu, a »spoznaj samoga sebe« Hilonu.

¹⁰² Nauck, *TGF*, p. 743, Ion, No. 55.

¹⁰³ *Fr.* 216 Christ.

¹⁰⁴ *Carmina Aurea*, 17.

¹⁰⁵ Ove stihove je Stobej pripisao Euripidu; up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 1078.

¹⁰⁶ Iz neidentifikovane Euripidove drame; up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 965.

¹⁰⁷ Iz tragedije *Melanipa*; up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 505.

¹⁰⁸ Sofokle, *Kralj Edip*, 379.

¹⁰⁹ *Il.*, 9, 452.

¹¹⁰ *Il.*, 24, 744.

¹¹¹ *Il.*, 23, 222 i 17, 37. Izrečenu platonovsku kritiku na račun pesnika Plutarh detaljno obrađuje u spisu *De audiendis poetis*. Up. Sen. *Cons ad Marc.*, 19, 4: *Luserunt ista poetae et vanis nos agitavere terroribus*. Up. takođe Cic. *Tusc. disp.*, I, 36.

¹¹² *Il.*, 9, 482. Ovaj nedovoljno jasan citat mogao bi smisaono stajati u vezi s pričom o Eutinoju Italijanu iz 14. poglavlja (109 V i dalje): dovoljno »opravdan« uzrok neprebolne tuge Eutinojevog oca bila je smrt njegovog sina jedinca i naslednika ogromnog bogatstva. Možda je ovde u pitanju fina ironija.

¹¹³ Prethodno već citiran stih, v. nap. 69.

¹¹⁴ *Il.* 6, 486.

¹¹⁵ *Il.* 20, 128.

¹¹⁶ Up. Cic. *Tusc. Disp.* III, 29-30.

¹¹⁷ Eshil, *Agamemnon*, 848.

¹¹⁸ Hesiod, *Poslovi i dani*, 414.

¹¹⁹ Anaksagora (oko 500-428 p.n.e.), učenik Anaksimenov, znameniti jonski filozof koji se nastanio u Atini i potom odatle morao da beži, zbog sudskog procesa povodom njegovog »bezbožništva«. Demosten (384-322), slavni atinski govornik i filozof. Dion (408-353), bogati Platonov učenik i zet tiranina Dionisija I. Platon je na njegov nagovor došao u Sirakuzu. Pretevši kasnije taj grad od Dionisija, pokušao je da u njemu zavede neki vid platoničke »aristo-monarhije«, ali uzalud, uvukavši Siciliju u višegodišnji haos. Antigona Gonata (oko 320-239), kralj Makedonije i velikog dela kopnene Grčke, sin Demetrija Poliorketa, unuk Antigona Jednookog, jednog od Aleksandrovih dijadoha. Bavio se filozofijom i okupljao oko sebe mislioce i umetnike.

¹²⁰ Isto kazuje i Diogen Laertije II, 3, 13, premda spominje »sinove« (dva ili više njih). Up. takođe Cic. *Tusc. Disp.* III, 14 i 24.

¹²¹ Poznati sofist iz Abdere (oko 485-415), prijatelj Periklov i Euripidov.

¹²² *Il.* 2, 273. U spevu se te reči odnose na Odiseja.

¹²³ Malo drugačiju verziju Plutarh daje u Periklovoj biografiji, 36. Tamo, napomenuvši da su oba Periklova sina umrla od kuge, on dodaje da ga je Paralova smrt duboko pogodila i da ga prizor umrlog sina toliko potresao »da je stao naricati i suze roniti, kako u svom životu još nikad nije učinio« (prev. Miloš N. Đurić).

¹²⁴ Ovu priču ovlaš pominje i Seneka, *Cons. ad Marc.* 13, 1. Up. takođe Diog. Laert. II, 54. U pitanju je bitka kod Mantineje, a Laertije pripisuje Ksenofontu one reči koje Plutarh ovde pripisuje Anaksagori.

¹²⁵ Besednik, pristalica makedonskog kralja Filipa i Demostenov ogorčeni protivnik. Navedene reči su iz govora *Protiv Ktesifona*, 77.

¹²⁶ Up. Plutarh, *Demosten*, 22, i Cic. *Tusc. Disp.* III, 26.

¹²⁷ Kock, *CAF*, III, p. 36, Menander, No.125. Up. Plaut, *Bacch.* IV, 7, 18: *quem di diligunt adulescens moritur*.

¹²⁸ Iz nepoznate drame, up. Nauck, *TGF*, Euripides, No. 966.

¹²⁹ *Fr.* 129 Christ.

¹³⁰ *Fr.* 131 Christ. Prvi stih je u originalu nepotpun – nedostaje mu finitni glagol.

¹³¹ Gorgija, 523 A.

¹³² *Il.* 15, 187.

Πλουτάρχου Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον

1 Καὶ πάλαι σοι συνήλγησα καὶ συνηχθέσθην, Ἀπολλώνιε, ἀκούσας περὶ τῆς τοῦ προσφιλεστάτου πᾶσιν ἡμῖν υἱοῦ σου προώρου μεταλλαγῆς τοῦ βίου, νεανίσκου κοσμίου πάνυ καὶ σώφρονος καὶ διαφερόντως τὰ τε πρὸς θεοὺς καὶ τὰ πρὸς γονεῖς καὶ φίλους ὅσια καὶ δίκαια διαφυλάξαντος. τότε μὲν οὖν ὑπὸ τὸν τῆς τελευτῆς καιρὸν ἐντυγχάνειν σοι καὶ παρακαλεῖν ἀνθρωπίνως φέρειν τὸ συμβεβηκὸς ἀνοίκειον ἦν, παρκειμένῳ τὸ τε σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ὑπὸ τῆς παραλόγου συμφορᾶς, καὶ συμπαθεῖν δ' ἦν ἀναγκαῖον· οὐδὲ γὰρ οἱ βέλτιστοι τῶν ἰατρῶν πρὸς τὰς ἀθρόας τῶν ῥευμάτων ἐπιφορὰς εὐθὺς προσφέρουσι τὰς διὰ τῶν φαρμάκων βοήθειας, ἀλλ' ἐῷσι τὸ βαρὺνον τῆς φλεγμονῆς δίχα τῆς τῶν ἔξωθεν περιχρίστων ἐπιθέσεως αὐτὸ δι' αὐτοῦ λαβεῖν πέψιν.

2 Ἐπειδὴ οὖν καὶ χρόνος ὁ πάντα πεπαίνειν εἰωθὼς ἐγγέγονε τῇ συμφορᾷ καὶ ἡ περὶ σὲ διάθεσις ἀπαιτεῖν ἔοικε τὴν παρὰ τῶν φίλων βοήθειαν, καλῶς ἔχειν ὑπέλαβον τῶν παραμυθητικῶν σοι μεταδοῦναι λόγων πρὸς ἄνεσιν τῆς λύπης καὶ παῦλαν τῶν πενθικῶν καὶ ματαίων ὀδυρμῶν.

»ψυχῆς« γὰρ »νοσοῦσης εἰσὶν ἰατροὶ λόγοι,
ὅταν τις ἐν καιρῷ γε μαλθάσῃ κέαρ.«

κατὰ γὰρ τὸν σοφὸν Εὐριπίδην
ἄλλο δέ γ' ἐπ' ἄλλῃ φάρμακον κεῖται νόσῳ·
λυπούμενῳ μὲν μῦθος εὐμενῆς φίλων,
ἄγαν δὲ μωραίνοντι νοσητέματα.

πολλῶν γὰρ ὄντων ψυχικῶν παθῶν, ἡ λύπη τὸ χαλεπώτατον πέφυκεν εἶναι πάντων·

»διὰ λύπην γάρ,« φασί, »καὶ μανίαν γίγνεσθαι
πολλοῖσι καὶ νοσήματ' οὐκ ἰάσιμα,
αὐτοὺς τ' ἀνηρόκασι διὰ λύπην τινές.«

3 Τὸ μὲν οὖν ἀλγεῖν καὶ δάκνεσθαι τελευτήσαντος υἱοῦ φυσικὴν ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς λύπης, καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν. οὐ γὰρ ἔγωγε συμφέρομαι τοῖς ὕμνοισι τὴν ἄγριον καὶ σκληρὰν ἀπάθειαν, ἔξω καὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ τοῦ συμφέροντος οὔσαν· ἀφαιρήσεται γὰρ ἡμῶν αὕτη τὴν ἐκ τοῦ φιλεῖσθαι καὶ φιλεῖν εὐνοίαν, ἣν παντὸς μᾶλλον διασφάζειν ἀναγκαῖον. τὸ δὲ πέρα τοῦ μέτρου παρεκφέρεσθαι καὶ συναύξειν τὰ πένθη παρὰ φύσιν εἶναι φημι καὶ ὑπὸ τῆς ἐν ἡμῖν φαύλης γίγνεσθαι δόξης. διὸ καὶ τοῦτο μὲν

ἐατέον ὥς βλαβερόν καὶ φαῦλον καὶ σπουδαίοις ἀνδράσιν ἥκιστα
πρέπον, τὴν δὲ μετριοπάθειαν οὐκ ἀποδοκιμαστέον. »μὴ γὰρ νοσοῖμεν«
φησὶν ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κράντωρ, »νοσήσασι δὲ παρεῖη τις αἴσθησις, εἴτ'
οὖν τέμνοιτό τι τῶν ἡμετέρων εἴτ' ἀποσπῶτο.« τὸ γὰρ ἀνώδυνον τοῦτ'
οὐκ ἄνευ μεγάλων ἐγγίγνεται μισθῶν τῷ ἀνθρώπῳ· τεθριωῶσθαι γὰρ
εἰκὸς ἐκεῖ μὲν σῶμα τοιοῦτον ἐνταῦθα δὲ ψυχὴν.

4 Οὐτ' οὖν ἀπαθείς ἐπὶ τῶν τοιούτων συμφορῶν ὁ λόγος ἀξιοῖ γί-
γνεσθαι τοὺς εὖ φρονούντας οὔτε δυσπαθείς· τὸ μὲν γὰρ ἄτεγκτον καὶ
θηριῶδες, τὸ δ' ἐκλελυμένον καὶ γυναικοπρεπές. εὐλόγιστος δ' ὁ τὸν
οἰκεῖον ὄρον ἔχων καὶ δυνάμενος φέρειν δεξιῶς τὰ τε προσηνῆ καὶ τὰ
λυπηρὰ τῶν ἐν τῷ βίῳ συμβαινόντων, καὶ προειληφώς ὅτι καθάπερ ἐν
δημοκρατίᾳ κληρὸς ἐστὶ τῶν ἀρχῶν καὶ δεῖ λαχόντα μὲν ἄρχειν ἀπολα-
χόντα δὲ φέρειν ἀνεπαχθῶς τὴν τύχην, οὕτω καὶ τῇ διανομῇ τῶν πραγ-
μάτων ἀνεγκλήτως καὶ πειθηνίως ἔπεσθαι. τοῦτο γὰρ οἱ μὴ δυνάμενοι
ποιεῖν οὐδὲ τὰς εὐπραγίας ἂν ἐμφρόνως φέρειν δύναιντο καὶ μετρίως.
Τῶν μὲν γὰρ καλῶς λεγομένων ἐστὶν ἐν ὑποθήκῃς μέρος καὶ τοῦτο,

μηδ' εὐτύχημα μηδὲν ὧδ' ἔστω μέγα,
ὅ σ' ἐξεπαρεῖ μείζον ἢ χρεῶν φρονεῖν,
μηδ' ἂν τι συμβῇ δυσχερές, δουλοῦ πάλιν,
ἀλλ' αὐτὸς αἰεὶ μίμνε, τὴν σαντοῦ φύσιν
σφῶζων βεβαίως, ὥστε χρυσὸς ἐν πυρὶ.

πεπαιδευμένων δ' ἐστὶ καὶ σωφρόνων ἀνδρῶν πρὸς τε τὰς δοκούσας
εὐτυχίας τὸν αὐτὸν εἶναι, καὶ πρὸς τὰς ἀτυχίας φυλάξαι γενναίως τὸ
πρέπον. τῆς γὰρ εὐλογιστίας ἔργον ἐστὶν ἢ φυλάξασθαι τὸ κακὸν
ἐπιφερόμενον ἢ διορθώσασθαι γενόμενον ἢ συστεῖλαι πρὸς τὸ βραχύ-
τατον ἢ παρασκευάζειν αὐτῷ τὴν ὑπομονὴν ἄρρενα καὶ γενναίαν. καὶ
γὰρ περὶ τὰγαθὸν ἢ φρόνησις πραγματεύεται τετραχῶς, ἢ κτωμένη
τὰγαθὰ ἢ φυλάττουσα ἢ αὖξουσα ἢ χρωμένη δεξιῶς. οὗτοι τῆς φρονή-
σεως καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν εἰσι κανόνες, οἷς πρὸς ἀμφοτέρω χρηστέον.

»οὐκ ἔστιν« γὰρ »ὅστις πάντ' ἀνὴρ εὐδαιμονεῖ«

καὶ νῆ Δία

τό τοι χρεῶν οὐκ ἔστι μὴ χρεῶν ποιεῖν.

5 Ὡσπερ γὰρ ἐν φυτοῖς ποτὲ μὲν πολυκαρπίαί γίγνονται ποτὲ δ'
ἀκαρπίαί, καὶ ἐν ζώοις ποτὲ μὲν πολυγονίαί ποτὲ δὲ καὶ ἀγονίαί, καὶ ἐν
θαλάττῃ εὐδίαί τε καὶ χειμῶνες, οὕτω καὶ ἐν βίῳ πολλὰ καὶ ποικίλαι
περιστάσεις γιγνόμεναι πρὸς τὰς ἐναντίας περιάγουσι τοὺς ἀνθρώπους
τύχας. εἰς ἃς διαβλέψας ἂν τις οὐκ ἀπεικότως εἴποι,

οὐκ ἐπὶ πᾶσιν σ' ἐφύτευς' ἀγαθοῖς,

Αγάμεμνον, Ἀτρεΰς.
δεῖ δέ σε χαίρειν καὶ λυπεῖσθαι·
θνητὸς γὰρ ἔφυς. κἂν μὴ σὺ θέλῃς,
τὰ θεῶν οὕτω βουλόμεν' ἔσται
καὶ τὸ ὑπὸ Μενάνδρου ῥηθέν
εἰ γὰρ ἐγένου σύ, τρόφιμε, τῶν πάντων μόνος,
ὅτ' ἔτικτεν ἡ μήτηρ σ', ἐφ' ᾧ τε διατελεῖν
πράττων ἂ βούλει καὶ διευτυχῶν ἀεὶ,
καὶ τοῦτο τῶν θεῶν τις ὠμολόγησέ σοι,
ὀρθῶς ἀγανακτεῖς· ἔστι γὰρ σ' ἐψευσμένος,
ἄτοπόν τε πεποίηκ'. εἰ δ' ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς νόμοις
ἐφ' οἷσπερ ἡμεῖς ἔσπασας τὸν ἄερα
τὸν κοινόν, ἵνα σοι καὶ τραγικώτερον λαλῶ,
οἰστέον ἄμεινον ταῦτα καὶ λογιστέον.
τὸ δὲ κεφάλαιον τῶν λόγων, ἄνθρωπος εἶ,
οὐ μεταβολὴν θάττον πρὸς ὕψος καὶ πάλιν
ταπεινότητα ζῶν οὐδὲν λαμβάνει.
καὶ μάλα δικαίως· ἀσθενέστατον γὰρ ὄν
φύσει μεγίστοις οἰκονομεῖται πράγμασιν,
ὅταν πέσῃ δέ, πλείστα συντρίβει καλὰ.
σὺ δ' οὐθ' ὑπερβάλλοντα, τρόφιμ', ἀπώλεσας
ἀγαθὰ, τὰ νυνὶ τ' ἐστὶ μέτριά σοι κακά.
ὥστ' ἀνὰ μέσον που καὶ τὸ λοιπὸν ὄν φέρε.

ἀλλ' ὅμως τοιούτων ὄντων τῶν πραγμάτων ἔνιοι διὰ τὴν ἀφροσύνην
οὕτως εἰσὶν ἀβέλτεροι καὶ κεναυχεῖς, ὥστε μικρὸν ἐπαρθέντες ἢ διὰ
 χρημάτων περιουσίαν ἄφθονον ἢ διὰ μέγεθος ἀρχῆς ἢ διὰ τινὰς
προεδρίας πολιτικὰς ἢ διὰ τιμὰς καὶ δόξας ἐπαπειλεῖν τοῖς ἥττοσι καὶ
ἐξυβρίζειν, οὐκ ἐνθυμούμενοι τὸ τῆς τύχης ἄστατον καὶ ἀβέβαιον, οὐδ'
ὅτι ῥαδίως τὰ ὑψηλὰ γίγνεται ταπεινὰ καὶ τὰ χθαμαλὰ πάλιν ὑψοῦται
ταῖς ὀξυρρόποις μεθιστάμενα τῆς τύχης μεταβολαῖς. ζητεῖν οὖν ἐν
ἀβεβαίοις βέβαιόν τι λογιζομένων ἐστὶ περὶ τῶν πραγμάτων οὐκ ὀρθῶς·

»τροχοῦ« γὰρ »περιστείχοντος ἄλλοθ' ἡτέρα

ἀψις ὕπερθε γίγνεται ἄλλοθ' ἡτέρα.«

6 Κράτιστον δὴ πρὸς ἀλυπίαν φάρμακον ὁ λόγος καὶ ἡ διὰ τούτου
παρασκευὴ πρὸς πάσας τοῦ βίου τὰς μεταβολάς. χρή γὰρ οὐ μόνον
ἑαυτὸν εἰδέναι θνητὸν ὄντα τὴν φύσιν, ἀλλὰ καὶ ὅτι θνητῷ σύγκληρός
ἐστὶ βίῳ καὶ πράγμασι ῥαδίως μεθισταμένοις πρὸς τοῦναντίον. ἀνθρώ-

πων γὰρ ὄντως θνητὰ μὲν καὶ ἐφήμερα τὰ σώματα, θνηταὶ δὲ τύχαι καὶ
πάθη καὶ πάνθ' ἀπλῶς τὰ κατὰ τὸν βίον, ἅπερ
οὐκ ἔστι φυγεῖν βροτὸν οὐδ' ὑπαλύξαι
τὸ παράπαν ἀλλὰ
Ταρτάρου πυθμὴν πιέζει σ' ἀφανοῦς σφυρηλάτοις
ἀνάγκαις
ὥς φησι Πίνδαρος. ὅθεν ὀρθῶς ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος εἰπόντος Εὐρι-
πίδου
ὁ δ' ὄλβος οὐ βέβαιος ἀλλ' ἐφήμερος
καὶ ὅτι
μικρ' ἄττα τὰ σφάλλοντα, καὶ μί' ἡμέρα
τὰ μὲν καθεῖλεν ὑπόθεν τὰ δ' ἦρ' ἄνω
τὰ μὲν ἄλλα καλῶς ἔφη λέγειν αὐτὸν βέλτιον δ' ἔχειν ἄν, εἰ μὴ μίαν
ἡμέραν ἀλλὰ στιγμὴν εἶπε χρόνου.
κύκλος γὰρ αὐτὸς καρπίμοις τε γῆς φυτοῖς
γένει βροτῶν τε. τοῖς μὲν αὖξεται βίος,
τῶν δὲ φθίνει τε κάκθερίζεται πάλιν.
ὁ δὲ Πίνδαρος ἐν ἄλλοις
τί δέ τις; τί δ' οὐ τις; σκιᾶς ὄναρ
ἄνθρωπος
ἐμφαντικῶς σφόδρα καὶ φιλοτέχνως ὑπερβολῇ χρησάμενος τὸν τῶν
ἀνθρώπων βίον ἐδήλωσε. τί γὰρ σκιᾶς ἀσθενέστερον; τὸ δὲ ταύτης ὄναρ
οὐδ' ἂν ἐκφράσαι τις ἕτερος δυνηθεῖ σαφῶς. τούτοις δ' ἐπόμενος καὶ ὁ
Κράντωρ παραμυθούμενος ἐπὶ τῇ τῶν τέκνων τελευτῇ τὸν Ἰπποκλέα
φησὶ· »ταῦτα γὰρ πᾶσα αὕτη ἡ ἀρχαία φιλοσοφία λέγει τε καὶ
παρακελεύεται. ὧν εἰ δὴ τι ἄλλο μὴ ἀποδεχόμεθα, τό γε πολλαχῇ εἶναι
ἐργώδη καὶ δύσκολον τὸν βίον ἄγαν ἀληθές. καὶ γὰρ εἰ μὴ φύσει τοῦτον
ἔχει τὸν τρόπον, ὑπὸ γ' ἡμῶν εἰς τοῦτ' ἀφίκεται διαφθορᾶς. ἢ τ' ἄδελος
αὕτη τύχη πόρρωθεν ἡμῖν καὶ ἔτ' ἀπ' ἀρχῆς ἠκολούθηκεν οὐδ' ἐφ' ἐνὶ
ὕγει, φυομένοις τε μίγνυταί τις ἐν πᾶσι κακοῦ μοῖρα· τὰ γὰρ τοι
σπέρματα εὐθὺς θνητὰ ὄντα ταύτης κοινωνεῖ τῆς αἰτίας, ἐξ ἧς ἀφυῖα μὲν
ψυχῆς, νόσοι τε καὶ κήδεα καὶ μοῖρα θνητῶν ἐκείθεν ἡμῖν ἔρπει.« Τοῦ δὴ
χάριν ἐτραπόμεθα δεῦρο; ἴν' εἰδείημεν ὅτι καινὸν ἀτυχεῖν οὐδὲν ἀνθρώ-
πῳ ἀλλὰ πάντες ταὐτὸ πεπόνθαμεν. »ἄσκοπος γὰρ ἡ τύχη,« φησὶν ὁ
Θεόφραστος, »καὶ δεινὴ παρελέσθαι τὰ προπεπονημένα καὶ μεταρρῖψαι
τὴν δοκοῦσαν εὐημερίαν, οὐδένα καιρὸν ἔχουσα τακτόν.»

ταῦτα δὲ καὶ ἄλλα τοιαῦτα καὶ καθ' ἑαυτὸν ἑκάστῳ λογίσασθαι ῥᾷ-
διον, καὶ ἄλλων ἀκοῦσαι παλαιῶν καὶ σοφῶν ἀνδρῶν· ὧν πρῶτος μὲν
ἐστὶν ὁ θεῖος Ὅμηρος, εἰπὼν,

οὐδὲν ἀκιδνότερον γαῖα τρέφει ἀνθρώποιο.
οὐ μὲν γάρ ποτέ φησι κακὸν πείσεσθαι ὀπίσσω,
ὄφρ' ἀρετὴν παρέχῃσι θεοὶ καὶ γούνατ' ὀρώρη·
ἀλλ' ὅτε δὴ καὶ λυγρὰ θεοὶ μάκαρες τελέουσι,
καὶ τὰ φέρει ἀεκαζόμενος τετληότηι θυμῷ

καὶ

τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων,
οἷον ἐπ' ἡμᾶρ ἄγῃσι πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε

καὶ ἐν ἄλλοις

Τυδεΐδῃ μεγάλθυμε, τίη γενεὴν ἐρεεῖνεις;
οἷη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν.
φύλλα τὰ μὲν τ' ἀνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δέ θ' ὕλη
τηλεθόωσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη·
ὥς ἀνδρῶν γενεὴ ἢ μὲν φύει ἢ δ' ἀπολήγει.

ταύτη δ' ὅτι καλῶς ἐχρήσατο τῇ εἰκόνι τοῦ ἀνθρωπείου βίου δηλὸν ἐξ ὧν
ἐν ἄλλῳ τόπῳ φησὶν οὕτω,

βροτῶν ἔνεκα πτολεμίζειν
δειλῶν, οἱ φύλλοισιν ἐοικότες, ἄλλοτε μὲν τε
ζαφλεγέες τελέθουσιν ἀρούρης καρπὸν ἔδοντες,
ἄλλοτε δὲ φθινύθουσιν ἀκήριοι, οὐδέ τις ἀλκή.

Σιμωνίδης δ' ὁ τῶν μελῶν ποιητής, Πausανίου τοῦ βασιλέως τῶν Λακε-
δαίμονίων μεγαλαυχούμενου συνεχῶς ἐπὶ ταῖς αὐτοῦ πράξεσι καὶ
κελεύοντος ἀπαγγεῖλαί τι αὐτῷ σοφὸν μετὰ χλευασμοῦ, συνεῖς αὐτοῦ
τὴν ὑπερηφανίαν συνεβούλευε μεμνησθαι ὅτι ἀνθρωπὸς ἐστὶ.

Φίλιππος δ' ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς τριῶν αὐτῷ προσαγγελαθέν-
των εὐτυχημάτων ὑφ' ἑναὶ καιρὸν, πρῶτου μὲν ὅτι τεθρίππῳ νενίκηκεν
Ὀλύμπια, δευτέρου δ' ὅτι Παρμενίων ὁ στρατηγὸς μάχῃ Δαρδανεῖς
ἐνίκησε, τρίτου δ' ὅτι ἄρρεν αὐτῷ παιδίον ἐκύησεν Ὀλυμπιάς, ἀνατείνας
εἰς τὸν οὐρανὸν τὰς χεῖρας »ὦ δαίμον,« εἶπε, »μέτριόν τι τούτοις ἀντίθες
ἐλάττωμα,« εἰδὼς ὅτι τοῖς μεγάλοις εὐτυχήμασι φθονεῖν πέφυκεν ἡ
τύχη.

Θηραμένης δ' ὁ γενόμενος Ἀθήνησι τῶν τριάκοντα τυράννων, συμ-
πεσούσης τῆς οἰκίας ἐν ἣ μετὰ πλειόνων ἐδείπνει, μόνος σωθεὶς καὶ πρὸς
πάντων εὐδαιμονιζόμενος, ἀναφωνήσας μεγάλη τῇ φωνῇ, »ὦ τύχη,«

εἶπεν, »εἰς τίνα με καιρὸν ἄρα φυλάττεται;« μετ' οὐ πολὺν δὲ χρόνον καταστρεβλωθεὶς ὑπὸ τῶν συντυράννων ἐτελεύτησεν.

7 Ὑπερφυῶς δὲ φαίνεται περὶ τὴν παραμυθίαν ὁ ποιητὴς εὐδοκμεῖν, ποιήσας τὸν Ἀχιλλεῖα λέγοντα πρὸς τὸν Πρίαμον ἥκοντα ἐπὶ λύτρα τοῦ Ἑκτορος ταυτί·

ἀλλ' ἄγε δὴ κατ' ἄρ' ἔζευ ἐπὶ θρόνου, ἄλγεα δ' ἔμπηξ
ἐν θυμῷ κατακεῖσθαι ἐάσομεν ἀχνύμενοί περ·
οὐ γάρ τις πρῆξις πέλεται κρνεροῖο γόοιο.
ὥς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι,
ζῶειν ἀχνυμένοις· αὐτοὶ δέ τ' ἀκηδέες εἰσί.
δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει
δώρων οἷα δίδωσι, κακῶν, ἕτερος δὲ ἑάων.
ᾧ μὲν κ' ἀμμείξας δῶη Ζεὺς τερπικέραυνος,
ἄλλοτε μὲν τε κακῷ ὃ γε κύρεται ἄλλοτε δ' ἐσθλῷ·
ᾧ δέ κε τῶν λυγρῶν δῶη, λωβητὸν ἔθηκε
καὶ ἑ κακῇ βούβρωστις ἐπὶ χθόνα διὰν ἐλαύνει,
φοιτᾷ δ' οὔτε θεοῖσι τετιμένος οὔτε βροτοῖσιν.

ὁ δὲ μετὰ τοῦτον καὶ τῇ δόξῃ καὶ τῷ χρόνῳ, καίτοι τῶν Μουσῶν ἀναγορεύων ἑαυτὸν μαθητὴν Ἡσίοδος, καὶ οὗτος ἐν πίθῳ καθεύδων τὰ κακά, τὴν Πανδώραν ἀνοίξασαν ἀποφαίνει σκεδάσαι τὸ πλῆθος ἐπὶ πάσαν γῆν καὶ θάλατταν, λέγων ὧδε·

ἀλλὰ γυνὴ χεῖρεσσι πίθου μέγα πῶμ' ἀφελούσα
ἐσκέδασ'· ἀνθρώποισι δὲ μῆσατο κήδεα λυγρὰ.
μούνῃ δ' αὐτόθι Ἑλπίς ἐν ἀρρήκτοισι δόμοισιν
ἔνδον ἔμεινε πίθου ὑπὸ χεῖλεσιν, οὐδὲ θύραζε
ἐξέπτῃ· πρόσθεν γὰρ ἐπέλλαβε πῶμα πίθοιο.
ἄλλα δὲ μυρία λυγρὰ κατ' ἀνθρώπους ἀλάληται.
πλείῃ μὲν γὰρ γαῖα κακῶν, πλείῃ δὲ θάλασσα.
νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρη αἰ δ' ἐπὶ νυκτὶ
αὐτόματοι φοιτῶσι, κακὰ θνητοῖσι φέρουσιν
σιγῇ, ἐπεὶ φωνὴν ἐξείλετο μητίετα Ζεὺς.

8 Ἀπηρτημένως δὲ τούτοις ὁ κωμικὸς ἐπὶ τῶν δυσπαθόντων ἐπὶ ταῖς τοιαύταις συμφοραῖς ταυτί λέγει·

εἰ τὰ δάκρυ' ἡμῖν τῶν κακῶν ἦν φάρμακον,
αἰεὶ θ' ὁ κλαύσας τοῦ πονεῖν ἐπαύετο,
ἡλλαττόμεσθ' ἂν δάκρυα, δόντες χρυσίον.
νῦν δ' οὐ προσέχει τὰ πρᾶγματ' οὐδ' ἀποβλέπει
εἰς ταῦτα, δέσποτ', ἀλλὰ τὴν αὐτὴν ὁδόν,

ἐάν τε κλάης ἄν τε μή, πορεύεται.
τί οὖν πλέον ποιοῦμεν; οὐδέν· ἡ λύπη δ' ἔχει
ὥσπερ τὰ δένδρα ταῦτα καρπὸν τὰ δάκρυα.

ὁ δὲ παραμυθούμενος τὴν Δανάην δυσπαθοῦσαν Δίκτυς φησί·
δοκεῖς τὸν Ἄιδη σῶν τι φροντίζειν γάων
καὶ παῖδ' ἀνήσειν τὸν σόν, εἰ θέλοις στένειν;
παῦσαι· βλέπουσα δ' εἰς τὰ τῶν πέλας κακὰ
ῥάων γένοι' ἄν, εἰ λογίζεσθαι θέλοις
ὅσοι τε δεσμοῖς ἐκμεμόχθηται βροτῶν,
ὅσοι τε γηράσκουσιν ὀρφανοὶ τέκνων,
τούς τ' ἐκ μέγιστον ὀλβίας τυραννίδος
τὸ μηδὲν ὄντας. ταῦτά σε σκοπεῖν χρεών.

κελεύει γὰρ αὐτὴν ἐνθυμίσθαι τὰ τῶν ἴσα καὶ μείζω δυστυχούντων, ὥς
ἐσομένην ἐλαφρότεραν.

9 Ἐνταῦθα γὰρ ἄν τις ἐλκύσειε καὶ τὴν τοῦ Σωκράτους φωνήν, τὴν
οἰομένην, εἰ συνεισενέγκαιμεν εἰς τὸ κοινὸν τὰς ἀτυχίας, ὥστε διελέσθαι
τὸ ἴσον ἕκαστον, ἀσμένως ἄν τοὺς πλείους τὰς αὐτῶν λαβόντας ἀπ-
ελθεῖν.

Ἐχρήσατο δὲ τῇ τοιαύτῃ ἀγωγῇ καὶ Ἀντίμαχος ὁ ποιητής. ἀποθανού-
σης γὰρ τῆς γυναικὸς αὐτῷ Λύδης, πρὸς ἣν φιλοστόργως εἶχε, παραμύ-
θιον τῆς λύπης αὐτῷ ἐποίησε τὴν ἐλεγείαν τὴν καλουμένην Λύδην,
ἐξαριθμησάμενος τὰς ἥρωικὰς συμφορὰς, τοῖς ἀλλοτρίοις κακοῖς ἐλάττω
τὴν ἑαυτοῦ ποιῶν λύπην. ὥστε καταφανὲς εἶναι ὅτι ὁ παραμυθούμενος
τὸν λελυπημένον καὶ δεικνύων κοινὸν καὶ πολλῶν τὸ συμβεβηκὸς καὶ
τῶν καὶ ἑτέροις συμβεβηκότων ἔλαττον τὴν δόξαν τοῦ λελυπημένου
μεθίστησι καὶ τοιαύτην τινὰ ποιεῖ πίστιν αὐτῷ, ὅτι ἔλαττον ἢ ἡλίκον
ᾤετο τὸ συμβεβηκὸς ἐστίν.

10 Ὁ δ' Αἰσχύλος καλῶς ἔοικεν ἐπιπλήττειν τοῖς νομίζουσι τὸν θάνα-
τον εἶναι κακόν, λέγων ὧδε·

ὥς οὐ δικαίως θάνατον ἔχθουσιν βροτοί,
ὅσπερ μέγιστον ὄῦμα τῶν πολλῶν κακῶν.

τοῦτον γὰρ ἀπεμιμήσατο καὶ ὁ εἰπών·

ὦ θάνατε, παιὰν ἱατρὸς μόλοις.

»λιμὴν« γὰρ ὄντως »Αἶδας ἀνιᾶν.« μέγα γὰρ ἐστὶ τὸ μετὰ πείσματος
τεθαρρηκὸς εἰπεῖν

τίς δ' ἐστὶ δούλος τοῦ θανεῖν ἄφροντις ὢν;

καὶ

Ἄιδη δ' ἔχων βοηθὸν οὐ τρέμω σκιάς.

τί γάρ τὸ χαλεπὸν ἐστὶ καὶ τὸ δυσανιῶν καὶ ἐν τῷ τεθνάναι; τὰ γὰρ τοῦ θανάτου μήποτε καὶ λίαν ἡμῖν ὄντα συνήθη καὶ συμφυῆ πάλιν οὐκ οἶδ' ὅπως δυσαλγῇ δοκεῖ εἶναι. τί γὰρ θαυμαστὸν εἰ τὸ τμητὸν τέτμηται, εἰ τὸ τηκτὸν τέτηκται, εἰ τὸ καυστὸν κέκαυται, εἰ τὸ φθαρτὸν ἔφθαρται; πότε γὰρ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς οὐκ ἔστιν ὁ θάνατος; καί, ἡ φησὶν Ἡράκλειτος, »ταὐτό γ' ἐνὶ ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ τὸ ἐγρηγορὸς καὶ τὸ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι, κακεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα.« ὥς γὰρ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ δύναται τις πλάττων ζῶα συγχεῖν καὶ πάλιν πλάττειν καὶ συγχεῖν καὶ τοῦθ' ἐν παρ' ἐν ποιεῖν ἀδιαλείπτως, οὕτω καὶ ἡ φύσις ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης πάλαι μὲν τοὺς προγόνους ἡμῶν ἀνέσχευεν, εἴτα συνεχεῖς αὐτοῖς ἐγέννησε τοὺς πατέρας, εἴθ' ἡμᾶς, εἴτ' ἄλλους ἐπ' ἄλλοις ἀνακυκλήσει.

καὶ ὁ τῆς γενέσεως ποταμὸς οὕτως ἐνδελεχῶς ῥέων οὔποτε στήσεται, καὶ πάλιν ὁ ἐξ ἐναντίας αὐτῷ ὁ τῆς φθορᾶς εἴτ' Ἀχέρων εἴτε Κωκυτὸς καλούμενος ὑπὸ τῶν ποιητῶν. ἡ πρώτη οὖν αἰτία ἡ δείξασα ἡμῖν τὸ τοῦ ἡλίου φῶς, ἡ αὐτὴ καὶ τὸν ζοφερόν Ἄιδην ἄγει.

καὶ μήποτε τοῦδ' εἰκῶν ἡ ὁ περὶ ἡμᾶς ἀήρ, ἐν παρ' ἐν ἡμέραν καὶ νύκτα ποιῶν, ἐπαγωγὸς ζωῆς τε καὶ θανάτου καὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως; διὸ καὶ μοιρίδιον χρέος εἶναι λέγεται τὸ ζῆν, ὥς ἀποδοθισόμενον ὁ ἐδανείσαντο ἡμῶν οἱ προπάτορες. ὁ δὲ καὶ εὐκόλως καταβλητέον καὶ ἀστενάκτως, ὅταν ὁ δανείσας ἀπαιτῇ· εὐγνωμονέστατοι γὰρ ἂν οὔτω φανεῖμεν.

11 Οἶμαι δὲ καὶ τὴν φύσιν ὁρῶσαν τὸ τ' ἄτακτον καὶ βραχυχρόνιον τοῦ βίου ἄδηλον ποιῆσαι τὴν τοῦ θανάτου προθεσμίαν. τοῦτο γὰρ ἦν ἄμεινον· εἰ γὰρ προήδειμεν, κἂν προεξετήκοντό τινες ταῖς λύπαις καὶ πρὶν ἀποθανεῖν ἐτεθνήκεσαν. ὅρα δὲ καὶ τοῦ βίου τὸ ὀδυνηρόν καὶ τὸ πολλαῖς φροντίσιν ἐπληντλημένον, ἃς εἰ βουλοίμεθα καταριθμεῖσθαι, λίαν ἂν αὐτοῦ καταγνοίημεν, ἐπαληθεύσαμεν δὲ καὶ τὴν παρ' ἐνίοις κρατοῦσαν δόξαν ὥς ἄρα κρεῖττόν ἐστι τὸ τεθνάναι τοῦ ζῆν. ὁ γοῦν Σιμωνίδης,

»ἀνθρώπων,« φησὶν, »ὀλίγον μὲν κάρτος, ἄπρακτοι δὲ μεληδόνες,
αἰῶνι δὲ παύρῳ πόνος ἀμφὶ πόνῳ.
ὁ δ' ἄφυκτος ὁμῶς ἐπικρέμαται θάνατος·
κείνου γὰρ ἴσον λάχον μέρος οἷ τ' ἀγαθοί
ὅστις τε κακός.«

Πίνδαρος δέ·

ἐν παρ' ἐσθλὸν σύνδυο πῆματα δαίονται βροτοῖς
ἀθάνατοι. τὰ μὲν ὧν οὐ δύνανται νήπιοι κόσμῳ φέρειν.

Σοφοκλῆς δέ·

σὺ δ' ἄνδρα θνητὸν εἰ κατέφθιτο στένεις,
εἰδὼς τὸ μέλλον οὐδὲν εἰ κέρδος φέρει;
Εὐριπίδης δέ·
τὰ θνητὰ πράγματ' οἶσθ' ἄ γ' ἦν ἔχει φύσιν;
δοκῶ μὲν οὐ· πόθεν γάρ; ἀλλ' ἄκουέ μου.
βροτοῖς ἅπασι κατθανεῖν ὀφείλεται,
κοῦκ ἔστιν αὐτῶν ὅστις ἐξεπίσταται
τὴν αὖριον μέλλουσιν εἰ βιώσεται.
τὸ τῆς τύχης γὰρ ἀφανὲς οἱ προβήσεται.

τοιούτου δὴ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ὄντος οἷον οὗτοί φασι, πῶς οὐκ
εὐδαιμονίζειν μᾶλλον προσήκει τοὺς ἀπολυθέντας τῆς ἐν αὐτῷ λατρείας
ἢ κατοικτίρειν τε καὶ θρηνεῖν, ὅπερ οἱ πολλοὶ δοῶσι δι' ἀμαθίαν;

12 Ὁ δὲ Σωκράτης παραπλήσιον ἔλεγεν εἶναι τὸν θάνατον ἤτοι τῷ
βαθυτάτῳ ὕπνῳ ἢ ἀποδημίας μακρᾷ καὶ πολυχρονίῳ ἢ τρίτον φθορᾷ τινι
καὶ ἀφανισμῷ τοῦ τε σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, κατ' οὐδὲν δὲ τούτων κα-
κὸν εἶναι. καὶ καθ' ἕκαστον ἐπεπορεύετο, καὶ πρῶτον τῷ πρῶτῳ. εἰ γὰρ
δὴ ὕπνος τίς ἐστιν ὁ θάνατος καὶ περὶ τοὺς καθεύδοντας μηδὲν ἐστὶ κα-
κόν, δηλὸν ὡς οὐδὲ περὶ τοὺς τετελευτηκότας εἴη ἂν τι κακόν. ἀλλὰ μὴν
γ' ὅτι ἡδιστός ἐστιν ὁ βαθύτατος τί δεῖ καὶ λέγειν; αὐτὸ γὰρ τὸ πρᾶγμα
φανερὸν ἐστὶ πᾶσιν ἀνθρώποις, μαρτυρεῖ δὲ καὶ Ὅμηρος ἐπ' αὐτοῦ
λέγων·

νήγρετος ἡδιστος, θανάτῳ ἄγχιστα ἐοικώς.
ἀλλαχοῦ δὲ καὶ ταῦτα λέγει·
ἐνθ' Ὑπνῷ ξύμβλητο, κασιγνήτῳ Θανάτῳ
καί·

Ὑπνῷ καὶ Θανάτῳ διδυμάοσιν,
ὄψει τὴν ὁμοιότητα αὐτῶν δηλῶν· τὰ γὰρ δίδυμα τὴν ὁμοιότητα μάλιστα
παρεμφαίνει. πάλιν τέ ποῦ φησι τὸν θάνατον εἶναι »χάλκεον ὕπνον,«
τὴν ἀναισθησίαν ἡμῶν αἰνιττόμενος. οὐκ ἀμούσως δ' ἔδοξεν ἀποφύνα-
σθαι οὐδ' ὁ εἰπὼν »τὸν ὕπνον τὰ μικρὰ τοῦ θανάτου μυστήρια·«
προμύησις γὰρ ὄντως ἐστὶ τοῦ θανάτου ὁ ὕπνος.

πάννυ δὲ σοφῶς καὶ ὁ κυνικὸς Διογένης κατενεχθεὶς εἰς ὕπνον καὶ
μέλλων ἐκλείπειν τὸν βίον, διεγείραντος αὐτὸν τοῦ ἱατροῦ καὶ πυθο-
μένου μή τι περὶ αὐτὸν εἴη χαλεπόν, »οὐδέν,« ἔφη· »ὁ γὰρ ἀδελφὸς τὸν
ἀδελφὸν προλαμβάνει.«

13 Εἰ γε μὴν ἀποδημίας προσέοικεν ὁ θάνατος, οὐδ' οὕτως ἐστὶ κακόν·
μήποτε δὲ καὶ τοῦναντίον ἀγαθόν. τὸ γὰρ ἀδούλωτον τῇ σαρκὶ καὶ τοῖς
ταύτης πάθεσι διάγειν, ὑφ' ὧν κατασπώμενος ὁ νοῦς τῆς θνητῆς

ἀναπίμπλαται φλυαρίας, εὐδαιμόν τι καὶ μακάριον. »μυρίας μὲν γὰρ ἡμῖν,« φησὶν ὁ Πλάτων, »ἀσχολίας παρέχει τὸ σῶμα διὰ τὴν ἀναγκαίαν τροφήν· ἔτι δ' ἐάν τινες νόσοι προσπέσωσιν, ἐμποδίζουσιν ἡμῖν τὴν τοῦ ὄντος θήραν, ἐρώτων δὲ καὶ ἐπιθυμιῶν καὶ φόβων καὶ εἰδώλων παντοδαπῶν καὶ φλυαρίας ἐμπίπλησιν ἡμᾶς, ὥστε τὸ λεγόμενον ὡς ἀληθῶς τῷ ὄντι ὑπ' αὐτοῦ οὐδὲ φρονῆσαι ἡμῖν ἐγγίγνεται οὐδέποτ' οὐδέν. καὶ γὰρ πολέμους καὶ στάσεις καὶ μάχας οὐδὲν ἄλλο παρέχει ἢ τὸ σῶμα καὶ αἱ τούτου ἐπιθυμίαι· διὰ γὰρ τὴν τῶν χρημάτων κτῆσιν πάντες οἱ πόλεμοι γίνονται· τὰ δὲ χρήματα ἀναγκαζόμεθα κτᾶσθαι διὰ τὸ σῶμα, δουλεύοντες τῇ τούτου θεραπείᾳ· καὶ ἐκ τούτου ἀσχολίαν ἄγομεν φιλοσοφίας πέρι διὰ ταῦτα πάντα. τὸ δ' ἔσχατον πάντων, ὅτι ἐάν τις ἡμῖν καὶ σχολὴ γένηται ἀπ' αὐτοῦ καὶ τραπώμεθα πρὸς τὸ σκοπεῖν τι, ἐν ταῖς ζητήσεσι πανταχοῦ παραπίπτον θόρυβον παρέχει καὶ ταραχὴν καὶ ἐκπλήττει, ὥστε μὴ δύνασθαι ὑπ' αὐτοῦ καθορᾶν τὰληθές. ἀλλὰ τῷ ὄντι ἡμῖν δέδεικται ὅτι εἰ μέλλομέν ποτε καθαρώς τι εἴσεσθαι, ἀπαλλακτέον αὐτοῦ καὶ αὐτῇ τῇ ψυχῇ θεατέον αὐτὰ τὰ πράγματα· καὶ τότε, ὡς ἔοικεν, ἡμῖν ἔσται οὐ ἐπιθυμοῦμεν καὶ οὐ φαμεν ἐρᾶν (ἔστι δὲ φρόνησις), ἐπειδὴν τελευτήσωμεν, ὡς ὁ λόγος σημαίνει, ζῶσι δ' οὐ. εἰ γὰρ μὴ οἷόν τε μετὰ τοῦ σώματος μηδὲν καθαρώς γινῶναι, δυοῖν θάτερον, ἢ οὐδαμοῦ ἔστι κτήσασθαι τὸ εἰδέναι ἢ τελευτήσασι· τότε γὰρ αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἔσται ἡ ψυχὴ χωρὶς τοῦ σώματος, πρότερον δ' οὐ. καὶ ἐν ᾧ ἂν ζῶμεν, οὕτως, ὡς ἔοικεν, ἐγγυτάτῳ ἐσόμεθα τοῦ εἰδέναι, ἐάν ὅτι μάλιστα μηδὲν ὁμιλῶμεν τῷ σώματι μηδὲ κοινωνῶμεν, ὅτι μὴ πᾶσα ἀνάγκη, μηδὲ ἀναπιμπλόμεθα τῆς τούτου φύσεως, ἀλλὰ καθαρεύωμεν ἀπ' αὐτοῦ, ἕως ἂν ὁ θεὸς αὐτὸς ἀπολύσῃ ἡμᾶς. καὶ οὕτω μὲν ἀπαλλαττόμενοι τῆς τοῦ σώματος ἀφροσύνης, ὡς τὸ εἰκός, μετὰ τοιούτων ἐσόμεθα, δι' ἡμῶν αὐτῶν πᾶν τὸ εἰλικρινὲς ὁρῶντες· τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ ἀληθές. μὴ καθαρῷ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμιτὸν ἦ.»

Ὡστ' εἰ καὶ προσέοικε μετὰγειν εἰς ἕτερον τόπον ὁ θάνατος, οὐκ ἔστι κακόν· μήποτε γὰρ καὶ τῶν ἀγαθῶν ἀναφαίνεται, καθάπερ ἀπέδειξεν ὁ Πλάτων. διὸ καὶ πάννυ δαιμονίως ὁ Σωκράτης πρὸς τοὺς δικαστὰς τοιαυτ' ἔφη· »τὸ γὰρ δεδιέναι, ὦ ἄνδρες, τὸν θάνατον οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ δοκεῖν σοφὸν εἶναι μὴ ὄντα· δοκεῖν γὰρ εἰδέναι ἐστὶν ἂν οὐκ οἶδεν. οἶδε μὲν γὰρ οὐδεὶς τὸν θάνατον οὐδ' εἰ τυγχάνει τῷ ἀνθρώπῳ μέγιστον πάντων ὃν τῶν ἀγαθῶν, δεδίασι δ' ὡς εὐ εἰδότες ὅτι μέγιστον τῶν κακῶν ἐστίν.« οὐκ ἀπάδειν δ' ἔοικε τούτων οὐδ' ὁ εἰπών·

μηδεὶς φοβείσθω θάνατον ἀπόλυσιν πόνων,
ἀλλὰ καὶ κακῶν τῶν μεγίστων.

14 Λέγεται δὲ τούτοις μαρτυρεῖν καὶ τὸ θεῖον. πολλοὺς γὰρ παρειλήφαμεν δι' εὐσέβειαν παρὰ θεῶν ταύτης τυχόντας τῆς δωρεᾶς. ὧν τοὺς μὲν ἄλλους φειδόμενος τῆς συμμετρίας τοῦ συγγράμματος παραλείψω· μνησθήσομαι δὲ τῶν ὄντων ἐμφανεστάτων καὶ πᾶσι διὰ στόματος.

Πρῶτα δὴ σοι τὰ περὶ Κλέοβιν καὶ Βίωνα τοὺς Ἀργεῖους νεανίσκους διηγήσομαι. φασὶ γὰρ τῆς μητρὸς αὐτῶν ἱερείας οὔσης τῆς Ἥρας ἐπειδὴ τῆς εἰς τὸν νεῶν ἀναβάσεως ἦκεν ὁ καιρὸς, τῶν ἐλκόντων τὴν ἀπήνην ὀρέων ὑστερησάντων καὶ τῆς ὥρας ἐπειγούσης, τούτους ὑποδύντας ὑπὸ τὴν ἀπήνην ἀγαγεῖν εἰς τὸ ἱερὸν τὴν μητέρα, τὴν δ' ὑπερησθεῖσαν τῇ τῶν υἱῶν εὐσεβείᾳ κατεύχασθαι τὸ κράτιστον αὐτοῖς παρὰ τῆς θεοῦ δοθῆναι τῶν ἐν ἀνθρώποις, τοὺς δὲ κατακοιμηθέντας μηκέτ' ἀναστῆναι, τῆς θεοῦ τὸν θάνατον αὐτοῖς τῆς εὐσεβείας ἀμοιβὴν δωρησαμένης.

Καὶ περὶ Ἀγαμήδους δὲ καὶ Τροφωνίου φησὶ Πίνδαρος τὸν νεῶν τὸν ἐν Δελφοῖς οἰκοδομήσαντας αἰτεῖν παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνος μισθόν, τὸν δ' αὐτοῖς ἐπαγγείλασθαι εἰς ἐβδόμην ἡμέραν ἀποδώσειν, ἐν τοσούτῳ δ' εὐωχεῖσθαι παρακελεύσασθαι· τοὺς δὲ ποιήσαντας τὸ προσταχθὲν τῇ ἐβδόμῃ νυκτὶ κατακοιμηθέντας τελευτήσαι.

Λέγεται δὲ καὶ αὐτῷ Πινδάρῳ ἐπισκήψαντι τοῖς παρὰ τῶν Βοιωτῶν πεμφθεῖσιν εἰς θεοῦ πυθέσθαι «τί ἄριστόν ἐστιν ἀνθρώποις» ἀποκρίνασθαι τὴν πρόμαντιν ὅτι οὐδ' αὐτὸς ἄγνοεῖ, εἴ γε τὰ γραφέντα περὶ Τροφωνίου καὶ Ἀγαμήδους ἐκείνου ἐστίν· εἰ δὲ καὶ πειραθῆναι βούλεται, μετ' οὐ πολὺ ἔσεσθαι αὐτῷ πρόδηλον. καὶ οὕτω πυθόμενον τὸν Πίνδαρον συλλογίζεσθαι τὰ πρὸς τὸν θάνατον, διελθόντος δ' ὀλίγου χρόνου τελευτήσαι.

Τὰ δὲ περὶ τὸν Ἰταλὸν Εὐθύνοον τοιαῦτά φασι γενέσθαι. εἶναι μὲν γὰρ αὐτὸν Ἥλυσίου πατρὸς τοῦ Τερναίου, τῶν ἐκεῖ πρώτου καὶ ἀρετῇ καὶ πλούτῳ καὶ δόξῃ, τελευτήσαι δ' ἐξαπίνης αἰτίᾳ τινὶ ἀδήλῳ. τὸν οὖν Ἥλυσιον εἰσελθεῖν ὅπερ ἴσως κἂν ἄλλον εἰσῆλθε, μήποτ' εἴη φαρμάκοις ἀπολωλώς· τοῦτον γὰρ εἶναι μόνον αὐτῷ ἐπ' οὐσίᾳ πολλῇ καὶ χρήμασιν. ἀποροῦντα δ' ὅτῳ τρόπῳ βάσανον λάβοι τούτων, ἀφικέσθαι ἐπὶ τι ψυχομαντεῖον, προθυσάμενον δ' ὡς νόμος ἐγκοιμᾶσθαι καὶ ἰδεῖν ὅψιν τοιάνδε. δόξαι παραγενέσθαι τὸν πατέρα τὸν ἑαυτοῦ· ἰδόντα δὲ διεξέρχεσθαι πρὸς αὐτὸν περὶ τῆς τύχης τῆς κατὰ τὸν υἱόν, καὶ ἀντιβολεῖν τε καὶ δεῖσθαι συνεξευρεῖν τὸν αἴτιον τοῦ θανάτου. καὶ τὸν «ἐπὶ τούτῳ,» φάναι, «ἦκω. ἀλλὰ δέξαι παρὰ τοῦδ' ἅ σοι φέρει, ἐκ γὰρ τούτων ἅπαντ' εἴση ὧν πέρι λυπῇ.» εἶναι δ' ὃν ἐσήμηνε νεανίσκον ἐπόμενον αὐτῷ, ἐμφερῇ τε τῷ υἱῷ καὶ τὰ τοῦ χρόνου τε καὶ τὰ τῆς ἡλικίας ἐγγύς. ἐρέσθαι οὖν ὅστις εἴη.

καὶ τὸν φάναι »δαίμων τοῦ υἱέος σου,« καὶ οὕτω δὴ ὀρέξαι οἱ
γραμματεῖδιον. ἀνείλησαντα οὖν αὐτὸ ἰδεῖν ἐγγεγραμμένα τρία ταῦτα·

ἢ που νηπιέσιν ἀλύουσιν φρένες ἀνδρῶν.

Εὐθύνοος κεῖται μοιριδίῳ θανάτῳ.

οὐκ ἦν γὰρ ζῶειν καλὸν αὐτῷ οὐδὲ γονεῦσι.

Τοιαῦτα δὴ σοι καὶ τὰ τῶν διηγημάτων τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἀναγε-
γραμμένων.

15 Εἴ γε μὴν ὁ θάνατος τελεία τίς ἐστι φθορὰ καὶ διάλυσις τοῦ τε
σώματος καὶ τῆς ψυχῆς (τὸ τρίτον γὰρ ἦν τοῦτο τῆς Σωκρατικῆς εἰκα-
σίας), οὐδ' οὕτω κακὸν ἐστίν· ἀναισθησία γὰρ τις κατ' αὐτὸν γίγνεται καὶ
πάσης ἀπαλλαγὴ λύπης καὶ φροντίδος. ὥσπερ γὰρ οὐτ' ἀγαθὸν ἡμῖν
ἔπεστιν οὕτως οὐδὲ κακόν· περὶ γὰρ τὸ ὄν καὶ τὸ ὑφ' ἑσθ' ἑστὶ κατὰ τὸ
ἀγαθὸν πέφυκε γίγνεσθαι, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸ κακόν· περὶ δὲ τὸ μὴ
ὄν ἀλλ' ἡρμένον ἐκ τῶν ὄντων οὐδέτερον τούτων ὑπάρχει. εἰς τὴν αὐτὴν
οὖν τάξιν οἱ τελευτήσαντες καθίστανται τῇ πρὸ τῆς γενέσεως. ὥσπερ
οὖν οὐδὲν ἦν ἡμῖν πρὸ τῆς γενέσεως οὐτ' ἀγαθὸν οὔτε κακόν, οὕτως οὐδὲ
μετὰ τὴν τελευτήν. καὶ κατὰ τὸν τρόπον τὰ πρὸ ἡμῶν οὐδὲν ἦν πρὸς ἡμᾶς,
οὕτως οὐδὲ τὰ μεθ' ἡμᾶς οὐδὲν ἔσται πρὸς ἡμᾶς·

»ἄλγος« γὰρ ὄντως »οὐδὲν ἄπτεται νεκροῦ.«

»τὸ« γὰρ »μὴ γενέσθαι τῷ θανεῖν ἴσον λέγω.«

ἢ γὰρ αὐτὴ κατάστασις ἐστὶ τῇ πρὸ τῆς γενέσεως ἢ μετὰ τὴν τελευτήν.
ἀλλ' οἷε σὺ διαφορὰν εἶναι μὴ γενέσθαι ἢ γενόμενον ἀπογενέσθαι· εἰ μὴ
καὶ τῆς οἰκίας καὶ τῆς ἐσθ' ἡμῶν μετὰ τὴν φθορὰν ὑπολαμβάνεις
τινὰ διαφορὰν εἶναι πρὸς τὸν ὄν οὐδέπω κατεσκευάσθη χρόνον. εἰ δ' ἐπὶ
τούτων οὐδὲν ἔστι, δηλὸν ὡς οὐδ' ἐπὶ τοῦ θανάτου πρὸς τὴν πρὸ τῆς
γενέσεως κατάστασιν ἔστι διαφορὰ. χάριεν γὰρ τὸ τοῦ Ἀρκεσιλάου.
»τοῦτο,« φησί, »τὸ λεγόμενον κακόν ὁ θάνατος μόνον τῶν ἄλλων τῶν
νενομισμένων κακῶν παρὸν μὲν οὐδένα πώποτ' ἐλύπησεν, ἀπὸν δὲ καὶ
προσδοκώμενον λυπεῖ.« τῷ γὰρ ὄντι πολλοὶ διὰ τὴν οὐδένειαν καὶ τὴν
πρὸς τὸν θάνατον διαβολὴν ἀποθνήσκουσιν, ἵνα μὴ ἀποθάνωσι. καλῶς
οὖν ὁ Ἐπίχαρμος

»συνεκρίθη« φησί »καὶ διεκρίθη καὶ ἀπῆνθεν ὅθεν ἦνθε,«

πάλιν

γὰ μὲν εἰς γὰν, πνεῦμ' ἄνω. τί τῶνδε χαλεπόν;

οὐδέν.

ὁ Κρεσφόντης δὲ που ὁ παρὰ τῷ Εὐριπίδῃ περὶ τοῦ Ἡρακλέους λέγων

»εἰ μὲν γὰρ οἰκεῖ,« φησί, »νερτέρας ὑπὸ χθονός

ἐν τοῖσιν οὐκέτ' οὔσιν, οὐδὲν ἂν σθένει.«

τοῦτο μεταποιήσας εἵποις ἄν·
εἰ μὲν γὰρ οἰκεῖ νερτέρας ὑπὸ χθονός
ἐν τοῖσιν οὐκέτ' οὔσιν, οὐδὲν ἂν πάθοι.
γενναῖον δὲ καὶ τὸ Λακωνικόν
νῦν ἄμές, πρόσθ' ἄλλοι ἐθάλεον, αὐτίκα δ' ἄλλοι,
ὧν ἄμές γενεὰν οὐκέτ' ἐποψόμεθα
καὶ πάλιν·
οἱ θάνον οὐ τὸ ζῆν θέμενοι καλὸν οὐδὲ τὸ θνήσκειν,
ἀλλὰ τὸ ταῦτα καλῶς ἀμφότερ' ἐκτελέσαι.
πάνυ δὲ καλῶς καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐπὶ τῶν τὰς μακρὰς νοσηλείας ὑπομενόν-
των φησί·
μισῶ δ' ὅσοι χρήζουσιν ἐκτείνειν βίον,
βρωτοῖσι καὶ ποτοῖσι καὶ μαγεύμασι
παρεκτρέποντες ὀχετὸν ὥστε μὴ θανεῖν.
οὐς χρῆν, ἐπειδὴν μηδὲν ὠφελῶσι γῆν,
θανόντας ἔρρειν κἄκποδῶν εἶναι νέοις.
ἡ δὲ Μερόπη λόγους ἀνδρῶδεις προφερομένη κινεῖ τὰ θέατρα, λέγουσα
τοιαῦτα·
τεθνᾶσι παῖδες οὐκ ἐμοὶ μόνη βρωτῶν,
οὐδ' ἀνδρὸς ἐστερήμεθ', ἀλλὰ μυρίαί
τὸν αὐτὸν ἐξήντησαν ὡς ἐγὼ βίον.
τούτοις γὰρ οἰκεῖως ἂν τις ταῦτα συνάψει·
ποῦ γὰρ τὰ σεμνὰ κείνα, ποῦ δὲ Λυδίας
μέγας δυνάστης Κροῖσος ἢ Ξέρξης βαρὺν
ζεύξας θαλάσσης αὐχέν' Ἑλλησποντίας;
ἅπαντες Αἰθὴν ἤλθον καὶ Λήθης δόμους,
τῶν χρημάτων ἅμα τοῖς σώμασι διαφθαρέντων.
16 Νῆ Δί' ἀλλὰ τοὺς πολλοὺς κινεῖ πρὸς τὰ πένθη καὶ τοὺς θρήνους ὁ
ἄωρος θάνατος. ἀλλὰ καὶ οὗτος οὕτως ἐστὶν εὐπαραμύθητος, ὥστε καὶ
ὑπὸ τῶν τυχόντων ποιητῶν συνεωρᾶσθαι καὶ τετυχηκέναι παραμυθίας.
θέασαι γὰρ οἶα περὶ τούτου φησὶ τῶν κωμικῶν τις πρὸς τὸν ἐπὶ τῷ ἄωρῳ
λυπούμενον θανάτῳ·
εἴτ' εἰ μὲν ἤδησθ' ὅτι τὸν τὸν βίον,
ὄν οὐκ ἐβίωσε, ζῶν διητύχησεν ἄν,
ὁ θάνατος οὐκ εὐκαιρος· εἰ δ' ἦνεγκεν αὐ
οὗτος ὁ βίος τι τῶν ἀνηκέστων, ἴσως
ὁ θάνατος αὐτὸς σοῦ γέγονεν εὐνούστερος.

ἀδήλου οὖν ὄντος πότερον συμφερόντως ἀνεπαύσατο τὸν βίον ἐκλιπῶν
καὶ μειζόνων ἀπολυθεὶς κακῶν ἢ οὐ, χρηὴ μὴ φέρειν οὕτω βαρέως ὡς
ἀπολωλεκότας πάνθ' ὅσων ῥήθημεν τεύξεσθαι παρ' αὐτοῦ. οὐ φαύλως
γὰρ ἂν δόξειεν ὁ παρὰ τῷ ποιητῇ Ἀμφιάραος παραμυθεῖσθαι τὴν Ἀρχε-
μόρου μητέρα δυσχεραίνουσιν ὅτι νήπιος ὢν ὁ παῖς καὶ ἄγαν ἄωρος
ἐτελεύτησε. φησὶ γὰρ οὕτως·

ἔφν μὲν οὐδεὶς ὅστις οὐ πονεῖ βροτῶν.
θάπτει τε τέκνα χᾶτερ' αὐτὰ κτᾶται νέα,
αὐτὸς τε θνήσκει· καὶ τὰδ' ἄχθονται βροτοὶ
εἰς γῆν φέροντες γῆν. ἀναγκαίως δ' ἔχει
βίον θερίζειν ὥστε κάρπιμον στάχυν,
καὶ τὸν μὲν εἶναι τὸν δὲ μή. τί ταῦτα δεῖ
στένειν, ἅπερ δεῖ κατὰ φύσιν διεκπερᾶν;
δεινὸν γὰρ οὐδὲν τῶν ἀναγκαίων βροτοῖς.

17 Καθόλου γὰρ χρηὴ διανοεῖσθαι πάντα τινὰ καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς
ἄλλον διεξιόντα μετὰ σπουδῆς ὡς οὐχ ὁ μακρότατος βίος ἄριστος ἀλλ' ὁ
σπουδαιότατος. οὐδὲ γὰρ ὁ πλείστα κιθαρωδήσας ἢ ῥητορεύσας ἢ
κυβερνήσας ἀλλ' ὁ καλῶς ἐπαινεῖται. τὸ γὰρ καλὸν οὐκ ἐν μήκει χρόνου
θετέον, ἀλλ' ἐν ἀρετῇ καὶ τῇ καιρίῳ συμμετρίᾳ· τοῦτο γὰρ εὐδαιμον καὶ
θεοφιλὲς εἶναι νενόμισται. διὰ τοῦτο γοῦν τοὺς ὑπεροχωτάτους τῶν
ἡρώων καὶ φύντας ἀπὸ θεῶν πρὸ γήρως ἐκλιπόντας τὸν βίον οἱ ποιεῖται
παρέδοσαν ἡμῖν, ὥσπερ κακείνων

ὃν περὶ κῆρι φίλει Ζεὺς τ' αἰγίοχος καὶ Ἀπόλλων
παντοίην φιλότητ', οὐδ' ἔκετο γήραος οὐδόν.

τὴν γὰρ εὐκαιρίαν μᾶλλον, οὐ τὴν εὐγηρίαν πανταχοῦ θεωροῦμεν προ-
τεύουσιν. καὶ γὰρ φυτῶν ἄριστα τὰ πλείστας καρπῶν ἐν βραχεὶ φορὰς
ποιούμενα, καὶ ζώων ἀφ' ὧν ἐν οὐ πολλῷ χρόνῳ πολλὴν πρὸς τὸν βίον
ὠφέλειαν ἔχομεν. τό τε πολὺ δῆπουθεν ἢ μικρὸν οὐδὲν διαφέρειν δοκεῖ
πρὸς τὸν ἄπειρον ἀφορώσιν αἰῶνα. τὰ γὰρ χίλια καὶ τὰ μύρια κατὰ
Σιμωνίδην ἔτη στιγμή τις ἐστὶν ἀόριστος, μᾶλλον δὲ μόριόν τι βραχύ-
τατον στιγμῆς. ἐπεὶ καὶ τῶν ζώων ἐκείνων, ἅπερ ἱστοροῦσι περὶ τὸν
Πόντον γιγνόμενα τὴν ζωὴν ἔχειν ἡμερησίαν, ἔωθεν μὲν γεννώμενα,
μέσης δ' ἡμέρας ἀκμάζοντα, δείλης δὲ γηρῶντα καὶ τελειοῦντα τὸ ζῆν,
οὐχὶ κακείνων ἦν ἂν τὸ καθ' ἡμᾶς πάθος τοῦτο, εἴπερ ψυχὴ τις ἀνθρω-
πίνη καὶ λογισμὸς ἐκάστοις ἐνῆν, καὶ ταῦτα δῆπου γ' ἂν συνέπιπτεν,
ὥστε τὰ πρὸ μέσης τῆς ἡμέρας ἐκλείποντα θρήνους παρέχειν καὶ δά-
κρυα, τὰ δὲ διημερεύσαντα πάντως ἂν εὐδαιμονίζεσθαι· μέτρον γὰρ τοῦ
βίου τὸ καλόν, οὐ τὸ τοῦ χρόνου μῆκος.

18 Ματαίους γὰρ καὶ πολλῆς εὐηθείας ἡγητέον εἶναι τὰς τοιαύτας ἐκφωνήσεις »ἄλλ' οὐκ ἔδει νέον ὄντα ἀναρπαγῆναι.« τίς γὰρ ἂν εἴποι ὥς ἔδει; πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἐφ' ὧν ἂν τις εἴποι ὥς »οὐκ ἔδει πραχθῆναι« πέπρακται καὶ πράττεται καὶ πραχθήσεται πολλάκις. οὐ γὰρ νομοθετήσαντες παρέσμεν εἰς τὸν βίον, ἀλλὰ πεισόμενοι τοῖς διατεταγμένοις ὑπὸ τῶν τὰ ὅλα πρυτανευόντων θεῶν καὶ τοῖς τῆς εἰμαρμένης καὶ προνοίας θεσμοῖς.

19 Τί δ'; οἱ πενθοῦντες τοὺς οὕτως ἀποθανόντας ἑαυτῶν ἕνεκα πενθοῦσιν ἢ τῶν κατοικομένων; εἰ μὲν οὖν ἑαυτῶν, ὅτι τῆς ἀπὸ τῶν τεθνεώτων ἡδονῆς ἢ χρείας ἢ γηροβοσκίας ἐστερήθησαν, φίλαυτος ἢ τῆς λύπης πρόφασις· οὐ γὰρ ἐκείνους ποθοῦντες ἀλλὰ τὰς ἀπ' αὐτῶν ὠφελείας φανήσονται. εἰ δὲ τῶν τεθνεώτων ἕνεκα πενθοῦσιν, ἐπιστήσαντες ὅτι ἐν οὐδενὶ κακῷ τυγχάνουσιν ὄντες, ἀπαλλαγῇσονται τῆς λύπης, ἀρχαίῳ καὶ σοφῷ πεισθέντες λόγῳ τῷ παραινούντι τὰ μὲν ἀγαθὰ ποιεῖν ὥς μέγιστα, τὰ δὲ κακὰ συστέλλειν καὶ ταπεινοῦν. εἰ μὲν οὖν τὸ πένθος ἐστὶν ἀγαθόν, δεῖ ποιεῖν αὐτὸ ὥς πλεῖστον καὶ μέγιστον· εἰ δ', ὥσπερ ἡ ἀλήθεια ἔχει, κακὸν αὐτὸ ὁμολογοῦμεν εἶναι, συστέλλειν καὶ ποιεῖν ὥς ἐλάχιστον καὶ ἐξαλείφειν εἰς τὸ δυνατόν.

Ὡς δὲ τοῦτο ῥᾶδιον, καταφανὲς ἐκ τῆς τοιαύτης παραμυθίας. φασὶ γὰρ τινα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων εἰσιόντα πρὸς Ἀρσινόην τὴν βασιλίσσαν πενθοῦσαν τὸν υἱὸν τοιοῦτῳ χρήσασθαι λόγῳ, φάμενον ὅτι καθ' ὃν χρόνον ὁ Ζεὺς ἔνεμε τοῖς δαίμοσι τὰς τιμὰς, οὐκ ἔτυχε παρὸν τὸ Πένθος, ἥδη δὲ νενεμημένων ἦλθεν ὕστερον. τὸν οὖν Δία, ὥς ἡξίου καὶ αὐτῷ τιμὴν δοθῆναι, ἀποροῦντα διὰ τὸ ἥδη κατηναλώσθαι πάσας τοῖς ἄλλοις, ταύτην αὐτῷ δοῦναι τὴν ἐπὶ τοῖς τελευτήσασι γιγνομένην, οἷον δάκρυα καὶ λύπας. ὥσπερ οὖν τοὺς ἄλλους δαίμονας, ὑφ' ὧν τιμώνται, τούτους ἀγαπᾶν, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὸ Πένθος. »ἐὰν μὲν οὖν αὐτὸ ἀτιμάρῃς, ὦ γύναι, οὐ προσελεύσεταί σοι· ἐὰν δὲ τιμᾶται ὑπὸ σοῦ ἐπιμελῶς ταῖς δοθείσαις αὐτῷ τιμαῖς, λύπαις καὶ θρήνοις, ἀγαπήσει σε καὶ αἰεὶ τί σοι παρέσται τοιοῦτον ἐφ' ᾧ τιμηθήσεται συνεχῶς ὑπὸ σοῦ.« θαυμασίως δὴ φαίνεται τῷ λόγῳ πείσας οὗτος παρελῆσθαι τῆς ἀνθρώπου τὸ πένθος καὶ τοὺς θρήνους.

20 Τὸ δ' ὅλον εἴποι τις ἂν πρὸς τὸν πενθοῦντα »πότερα παύσῃ ποτὲ δυσφορῶν ἢ αἰεὶ δεῖν οἰήσῃ λυπεῖσθαι καὶ παρ' ὅλον τὸν βίον; εἰ μὲν γὰρ αἰεὶ μενεῖς ἐπὶ τῇ δυσπαθείᾳ ταύτῃ, τελείαν ἀθλιότητα σεαυτῷ παρέξεις καὶ πικροτάτην κακοδαμονίαν διὰ ψυχῆς ἀγέννειαν καὶ μαλακίαν· εἰ δὲ μεταθήσῃ ποτέ, τί οὐκ ἥδη μετατίθεσαι καὶ σεαυτὸν ἀνέλκεις ἐκ τῆς ἀτυχίας; οἷς γὰρ λόγοις τοῦ χρόνου προϊόντος χρησάμενος ἀπολυθήσῃ,

τούτοις νῦν προσσχών ἀπαλλάγηθι τῆς κακουχίας· καὶ γὰρ ἐπὶ τῶν σωματικῶν παθημάτων ἡ ταχίστη τῆς ἀπαλλαγῆς ὁδὸς ἀμείνων. ὁ οὖν μέλλεις τῷ χρόνῳ χαρίζεσθαι, τοῦτο τῷ λόγῳ χάρισαι καὶ τῇ παιδείᾳ, καὶ σεαυτὸν ἐκλυσαι τῶν κακῶν.»

21 »Ἄλλ' οὐ γὰρ ἡλπίζον,« φησί, »ταῦτα πείσεσθαι, οὐδὲ προσεδόκων.« ἄλλ' ἐχρῆν σε προσδοκᾶν καὶ προκατακεκρικέναι τῶν ἀνθρωπείων τὴν ἀδηλότητα καὶ οὐδένειαν, καὶ οὐκ ἂν νῦν ἀπαράσκευος ὥσπερ ὑπὸ πολεμίων ἐξαίφνης ἐπελθόντων ἐλήφθης. καλῶς γὰρ ὁ παρὰ τῷ Εὐριπίδῃ Θησεὺς παρесеκευάσθαι φαίνεται πρὸς τὰ τοιαῦτα· ἐκεῖνος γὰρ φησιν·

ἐγὼ δὲ ταῦτα παρὰ σοφοῦ τινος μαθὼν
εἰς φροντίδας νοῦν συμφορὰς τ' ἐβαλλόμην,
φυγὰς τ' ἐμαυτῷ προστιθείς πάτρας ἐμῆς
θανάτους τ' ἁώρους καὶ κακῶν ἄλλας ὁδοὺς,
ἴν' εἴ τι πάσχοιμι' ὧν ἐδόξαζον φρενί,
μή μοι νεῶρες προσπесὼν μᾶλλον δάκοι.

οἱ δ' ἀγεννέστεροι καὶ ἀνασκήτως διακειμένοι οὐδ' ἀναστροφὴν ἐνίστε λαμβάνουσι πρὸς τὸ βουλευσασθαι τι τῶν εὐσχημόνων καὶ συμφερόντων, ἀλλ' ἐκτρέπονται πρὸς τὰς ἐσχάτας ταλαιπωρίας, τὸ μηδὲν αἴτιον σῶμα τιμωρούμενοι καὶ τὰ μὴ νοσοῦντα κατὰ τὸν Ἀχαιοὺ συναλγεῖν ἀναγκάζοντες.

22 Διὸ καὶ πάννυ καλῶς ὁ Πλάτων ἔοικε παραινεῖν ἐν »ταῖς« τοιαύταις »συμφοραῖς ἡσυχίαν ἔχειν, ὥς οὔτε δήλου ὄντος τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, οὔτ' εἰς τὸ πρόσθεν οὐδὲν προβαῖνον τῷ χαλεπῶς φέροντι· ἐμποδῶν γὰρ γίγνεσθαι τὸ λυπεῖσθαι τῷ βουλευέσθαι περὶ τοῦ γεγονότος καὶ ὥσπερ ἐν πτώσει κύβων πρὸς τὰ πεπτωκότα τίθεσθαι τὰ ἑαυτοῦ πράγματα, ὅπῃ ὁ λόγος αἰρεῖ βέλτιστ' ἂν ἔχειν. οὐ δεῖν οὖν προσπταίσαντας καθάπερ παῖδας ἐχομένους τοῦ πληγέντος βοᾶν, ἀλλ' ἐθίζειν τὴν ψυχὴν ὅτι τάχιστα γίγνεσθαι περὶ τὸ ἰᾶσθαι τε καὶ ἐπανορθοῦν τὸ πεσόν τε καὶ νοσήσαν, ἱατρικὴ θρηνηδίαν ἀφανίζοντας.»

Τὸν τῶν Λυκίων νομοθέτην φασὶ προστάξαι τοῖς αὐτοῦ πολίταις, ἐπὰν πενθῶσι, γυναικεῖαν ἀμφιεσαμένους ἐσθῆτα πενθεῖν, ἐμφαίνειν βουληθέντα ὅτι γυναικῶδες τὸ πάθος καὶ οὐχ ἀρμόττον ἀνδράσι κοσμίους καὶ παιδείας ἐλευθερίου μεταπεποιημένοις. θῆλυ γὰρ ὄντως καὶ ἀσθενὲς καὶ ἀγεννὲς τὸ πενθεῖν· γυναῖκες γὰρ ἀνδρῶν εἰσι φιλοπενθέστεραι καὶ οἱ βάρβαροι τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ χεῖρους ἄνδρες τῶν ἀμεινόνων, καὶ αὐτῶν δὲ τῶν βαρβάρων οὐχ οἱ γενναιότατοι, Κελτοὶ καὶ Γαλάται καὶ πάντες οἱ φρονήματος ἀνδρειοτέρου πεφυκότες ἔμπλεω,

μᾶλλον δ', εἴπερ ἄρα, Αἰγύπτιοί τε καὶ Σύροι καὶ Λυδοὶ καὶ πάντες ὅσοι τούτοις παραπλήσιοι. τούτων γὰρ τοὺς μὲν εἰς βόθρους τινὰς καταδύντας ἰστοροῦσιν ἐπὶ πλείους ἡμέρας μένειν, μηδὲ τὸ τοῦ ἡλίου φῶς ὄραν βουλομένους, ἐπεὶ καὶ ὁ τετελευτηκὼς ἀπεστέρηται τούτου. Ἴων γοῦν ὁ τραγικὸς ποιητής, οὐκ ἀνήκοος ὢν τῆς τούτων εὐηθείας, πεποίηκε τινα λέγουσαν·

ἐξῆλθον ὑμῶν ἱκέτις ἡβώντων τροφὸς

παίδων, βόθρους λιποῦσα πενθητηρίου.

τινὲς δὲ τῶν βαρβάρων καὶ μέρη τοῦ σώματος ἀποτέμνουσι, ῥίνας καὶ ὦτα, καὶ τὸ ἄλλο σῶμα κατακίζοντες, δοκοῦντές τι χαρίζεσθαι τοῖς τετελευτηκόσιν ἀπαρτῶμενοι τῆς κατὰ φύσιν ἐν τοῖς τοιούτοις μετριοπαθείας.

23 Ἀλλὰ νῆ Δία τινὲς ὑποτυγχάνοντες οὐκ ἐπὶ παντὶ θανάτῳ τὰ πένθη δεῖν οἶονται γίνεσθαι, ἀλλ' ἐπὶ τοῖς ἁώροις, διὰ τὸ μηδενὸς τετυχηκέναι τῶν ἐν τῷ βίῳ νενομισμένων ἀγαθῶν, οἷον γάμου παιδείας τελειότητος πολιτείας ἀρχῶν (ταῦτα γὰρ εἶναι τὰ λυποῦντα μάλιστα τοὺς ἐπὶ τοῖς ἁώροις ἀτυχοῦντας, διὰ τὸ ἀφηρηθῆναι πρὸ τοῦ δέοντος τῆς ἐλπίδος), ἀγνοοῦντες ὅτι ὁ ἁώρος θάνατος ὡς πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν οὐδὲν διαφέρει. καθάπερ γὰρ τῆς εἰς καινὴν πατρίδα πορείας προκειμένης πᾶσιν ἀναγκαίης καὶ ἀπαραιτήτου οἱ μὲν προπορεύονται οἱ δ' ἐπακολουθοῦσι, πάντες δ' ἐπὶ ταῦτόν ἔρχονται, τὸν αὐτὸν τρόπον τῶν εἰς τὸ χρεῶν ὀδευόντων οὐδὲν πλέον ἔχοντες τυγχάνουσιν οἱ βραδύτερον ἀφικνούμενοι τῶν θάττον παραγινομένων. εἴ γε μὴν ὁ ἁώρος θάνατος κακὸν ἐστίν, ἁωρότατος ἂν εἴη ὁ τῶν νηπίων καὶ παίδων καὶ ἔτι μᾶλλον ὁ τῶν ἄρτι γεγονότων. ἀλλὰ τοὺς τούτων θανάτους ῥαδίως φέρομεν καὶ εὐθύμως, τοὺς δὲ τῶν ἤδη προβεβηκότων δυσχερῶς καὶ πενθικῶς διὰ τὸν ἐκ ματαίων ἐλπίδων ἀναπλασμόν, ἤδη νομιζόντων ἡμῶν βεβαίαν ἔχειν τὴν τῶν τηλικούτων διαμονήν. εἰ δ' ὁ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων χρόνος εἰκοσαέτης ἦν, τὸν πεντεκαίδεκαέτη ἀπογενόμενον ἐνομίζομεν ἂν μηκέτ' ἁωρον τελευτᾶν ἀλλ' ἤδη μέτρον ἡλικίας ἔχοντα ἱκανόν· τὸν δὲ τὴν τῶν εἴκοσιν ἐτῶν προθεσμίαν ἐκπληρώσαντα ἢ τὸν ἐγγὺς γενόμενον τοῦ τῶν εἴκοσιν ἐτῶν ἀριθμοῦ πάντως ἂν ἐμακαρίζομεν ὡς εὐδαιμονέστατον καὶ τελειότατον διαπεράσαντα βίον. εἰ δὲ διακοσίων ἐτῶν ἦν, τὸν ἑκατὸν ἐτῶν τελευτήσαντα πάντως ἂν ἁωρον νομίζοντες εἶναι πρὸς ὁδυρμούς καὶ θρήνους ἐτραπόμεθα.

24 Δῆλον οὖν ὅτι καὶ ὁ λεγόμενος ἁώρος θάνατος εὐπαραμύθητός ἐστι διὰ τε ταῦτα καὶ τὰ προειρημένα ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. μεῖον γὰρ ὄντως ἐδάκρυσε Τρῳίλος ἢ Πρίαμος· οὐδ' οὗτος, εἰ προετελεύτησεν ἔτ'

ἀκμαζούσης αὐτῷ τῆς βασιλείας καὶ τῆς τοσαύτης τύχης, ἂν ἐθρήνει οἷα
γούν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ διελέχθη υἱὸν Ἑκτορα, παραινῶν ἀναχωρεῖν ἀπὸ
τῆς πρὸς τὸν Ἀχιλλέα μάχης, ἐν οἷς φησιν·

ἀλλ' εἰσέρχεο τεῖχος, ἐμὸν τέκος, ὄφρα σαώσης
Τρῶας καὶ Τρῳάς, μὴδὲ μέγα κῦδος ὀρέξης
Πηλεΐδῃ, αὐτὸς δὲ φίλης αἰῶνος ἀμερθῆς
πρὸς δ' ἐμὲ τὸν δύστηνον ἔτι φρονέοντ' ἐλέησον,
δύσμορον, ὃν ῥα πατὴρ Κρονίδης ἐπὶ γήραος οὐδῶ
αἴσῃ ἐν ἀργαλή φθίσει, κακὰ πόλλ' ἐπιδόντα,
υἱάς τ' ὀλλυμένους, ἐλκηθείσας τε θύγατρας,
καὶ θαλάμους κεραϊζομένους, καὶ νήπια τέκνα
βαλλόμενα ποτὶ γαίῃ, ἐν αἰνῇ δηϊότητι,
ἐλκομένας τε νουὺς ὅλοῃς ὑπὸ χερσὶν Ἀχαιῶν.
αὐτὸν δ' ἂν πύματόν με κύνες πρῶτησι θύρῃσι
ῶμῃσται ἐρύωσιν, ἐπεὶ κέ τις ὀξεί χαλκῶ
τύψας ἢ βαλὼν ῥεθέων ἐκ θυμὸν ἔληται.
ἀλλ' ὅτε δὴ πολιόν τε κάρη πολιόν τε γένειον
αἰδῶ τ' αἰσχύνωσι κύνες κταμένοιο γέροντος,
τοῦτο δὴ οἰκτιστον πέλεται δειλοῖσι βροτοῖσιν.
ἦ ῥ' ὁ γέρων· πολιάς δ' ἄρ' ἀνὰ τρίχας ἔλκετο χερσί,
τίλλων ἐκ κεφαλῆς, οὐδ' Ἑκτορι θυμὸν ἐπειθεν.

Ὅντων οὖν σοι παμπόλλων παραδειγμάτων περὶ τούτων ἐννοήθητι τὸν
θάνατον οὐκ ὀλίγους ἀπαλλάττειν μεγάλων καὶ χαλεπῶν κακῶν, ὧν, εἰ
ἐπεβίωσαν, πάντως ἂν ἐπειράθησαν. ἃ φειδόμενος τῆς τοῦ λόγου
συμμετρίας παρέλιπον, ἀρκεσθεῖς τοῖς εἰρημένοις πρὸς τὸ μὴ δεῖν πέρα
τοῦ φυσικοῦ καὶ μετρίου πρὸς ἄπρακτα πένθη καὶ θρήνους ἀγεννεῖς
ἐκτρέπεσθαι.

25 Τὸ γὰρ μὴ δι' αὐτὸν κακῶς πράττειν ὁ μὲν Κράντωρ φησὶν οὐ
μικρὸν εἶναι κούφισμα πρὸς τὰς τύχας, ἐγὼ δ' ἂν εἵποιμι φάρμακον
ἀλυπίας εἶναι μέγιστον. τὸ δὲ φιλεῖν τὸν μεταλλάξαντα καὶ στέργειν οὐκ
ἐν τῷ λυπεῖν ἑαυτοῦς ἐστίν, ἀλλ' ἐν τῷ τὸν ἀγαπώμενον ὠφελεῖν· ὠφέ-
λεια δ' ἐστὶ τοῖς ἀφηρημένοις ἢ διὰ τῆς ἀγαθῆς μνήμης τιμῇ. οὐδεὶς γὰρ
ἀγαθὸς ἄξιος θρήνων ἀλλ' ὕμνων καὶ παιάνων, οὐδὲ πένθους ἀλλὰ
μνήμης εὐκλεοῦς, οὐδὲ δακρύων ἐπωδύνων ἀλλὰ θυσιῶν ἀπαρχῶν, εἰ γ'
ὁ μετηλλαχὼς θεϊότερόν τινα βίον μετείληφεν, ἀπαλλαγείς τῆς τοῦ
σώματος λατρείας καὶ τῶν ἀτρυτῶν τούτων φροντίδων τε καὶ συμφορῶν,
ὡς ἀνάγκη τοὺς εἰληχότας τὸν θνητὸν βίον ὑπομένειν, ἕως ἂν ἐκπλή-
σωσι τὸν ἐπικλωσθέντα τῆς ζωῆς βίον, ὃν ἔδωκεν ἡμῖν ἡ φύσις οὐκ εἰς

ἅπαντα τὸν χρόνον, ἀλλὰ καθ' ἕκαστον ἀπένειμε τὸν μερισθέντα κατὰ τοὺς τῆς εἰμαρμένης νόμους.

26 Διὸ τοὺς εὖ φρονοῦντας ἐπὶ τοῖς ἀποθνήσκουσιν οὐ χρὴ πέρα τοῦ φυσικοῦ καὶ μετρίου τῆς περὶ τὴν ψυχὴν λύπης εἰς ἄπρακτα καὶ βαρβαρικὰ πένθη παρεκτρέπεσθαι καὶ τοῦθ' ὅπερ πολλοῖς ἤδη συνέβη περιμένειν, ὥστε πρὶν ἀπώσασθαι τὰ πένθη κακουχουμένους τελευτῆσαι τὸν βίον καὶ ἐν τοῖς πενθίμοις τῆς κακοδαίμονος ταφῆς μεταλαβεῖν, ἅμα τῶν τε ἀνιαρῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀλογιστίας κακῶν συγκληδευομένων αὐτοῖς, ὥστ' ἐπιφθέγξασθαι τὸ Ὀμηρικόν

μυρομένοισι δὲ τοῖσι μέλας ἐπὶ ἔσπερος ἦλθε.

Διὸ καὶ πολλάκις αὐτοῖς προσδιαλέγεσθαι χρὴ, »τί δέ; παυσόμεθα ποτε λυπούμενοι ἢ ἀκαταπαύστῳ συμφορᾷ συνεσόμεθα μέχρι παντός τοῦ βίου;« τὸ γὰρ δὴ ἀτελεύτητον νομίζειν τὸ πένθος ἀνοίας ἐστὶν ἐσχάτης, καίτοι γ' ὁρῶντας ὡς καὶ οἱ βαρυλυπότατοι καὶ πολυπενθέστατοι πρᾶτάτοι γίνονται πολλάκις ὑπὸ τοῦ χρόνου, καὶ ἐν οἷς ἐδυσχέραινον σφόδρα μνημασιν ἀνοιμώζοντες καὶ στερνοτυπούμενοι λαμπρὰς εὐωχίας συνίστανται μετὰ μουσουργῶν καὶ τῆς ἄλλης διαχύσεως. μεμνηνός οὖν ἐστὶ τὸ οὕτως ὑπολαμβάνειν παράμονον ἔξειν τὸ πένθος. ἀλλ' εἰ λογίζοινθ' ὅτι παύσεται τινος γενομένου, προσαναλογίσαιντ' ἂν χρόνου δηλαδὴ τι ποιήσαντος· τὸ μὲν γὰρ γεγενημένον οὐδὲ θεῶ δυνατόν ἐστι ποιῆσαι ἀγέννητον. οὐκοῦν τὸ νῦν παρ' ἐλπίδα συμβεβηκός καὶ παρὰ τὴν ἡμετέραν δόξαν ἔδειξε τὸ εἰωθὸς περὶ πολλοὺς γίγνεσθαι δι' αὐτῶν τῶν ἔργων. τί οὖν; ἄρ' ἡμεῖς τοῦτο διὰ τοῦ λόγου μαθεῖν οὐ δυνάμεθα οὐδ' ἐπιλογίσασθαι ὅτι

πλείη μὲν γαῖα κακῶν πλείη δὲ θάλασσα

καὶ τά·

τοιιάδε θνητοῖσι κακὰ κακῶν

ἀμφί τε κῆρες εἰλεῦνται, κενεὴ δ' εἰσδυσίς

οὐδ' αἰθέρι·

27 Πολλοῖς γὰρ καὶ σοφοῖς ἀνδράσιν, ὥς φησι Κράντωρ, οὐ νῦν ἀλλὰ πάλαι κέκλαυσται τὰνθρώπινα, τιμωρίαν ἡγουμένοις εἶναι τὸν βίον καὶ ἀρχὴν τὸ γενέσθαι ἄνθρωπον συμφορὰν τὴν μεγίστην· τοῦτο δὲ φησιν Ἀριστοτέλης καὶ τὸν Σειληνὸν συλληφθέντα τῷ Μίδᾳ ἀποφύνασθαι. βέλτιον δ' αὐτὰς τὰς τοῦ φιλοσόφου λέξεις παραθέσθαι. φησὶ δὴ ἐν τῷ Εὐδήμῳ ἐπιγραφομένῳ ἢ Περὶ ψυχῆς ταυτί. »διόπερ, ὦ κράτιστε πάντων καὶ μακαριστότατε, πρὸς τῷ μακαρίους καὶ εὐδαίμονας εἶναι τοὺς τελευτηκότας νομίζειν καὶ τὸ ψεύσασθαι τι κατ' αὐτῶν καὶ τὸ βλασφημεῖν οὐχ ὅσιον ὡς κατὰ βελτιόνων ἡγούμεθα καὶ κρειτόνων ἥδη γεγονότων.

καὶ ταῦθ' οὕτως ἀρχαῖα καὶ παλαιὰ παρ' ἡμῖν, ὥστε τὸ παράπαν οὐδεὶς οἶδεν οὔτε τοῦ χρόνου τὴν ἀρχὴν οὔτε τὸν θέντα πρῶτον, ἀλλὰ τὸν ἄπειρον αἰῶνα διατελεῖ νενομισμένα. πρὸς δὲ δὴ τούτοις τὸ διὰ στόματος ὃν τοῖς ἀνθρώποις ὁρᾶς ὥς ἐκ πολλῶν ἐτῶν περιφέρεται θρυλούμενον.» «τί τοῦτ';» ἔφη. κάκεϊνος ὑπολαβὼν «ὥς ἄρα μὴ γενέσθαι μέν,» ἔφη, «ἄριστον πάντων, τὸ δὲ τεθνάναι τοῦ ζῆν ἔστι κρεῖττον. καὶ πολλοῖς οὕτω παρὰ τοῦ δαιμονίου μεμαρτύρηται. τοῦτο μὲν ἐκείνῳ τῷ Μίδα λέγουσι δήπου μετὰ τὴν θήραν ὥς ἔλαβε τὸν Σειληνὸν διερωτῶντι καὶ πυνθανομένῳ τί ποτ' ἐστὶ τὸ βέλτιστον τοῖς ἀνθρώποις καὶ τί τὸ πάντων αἰρετώτατον, τὸ μὲν πρῶτον οὐδὲν ἐθέλειν εἰπεῖν ἀλλὰ σιωπᾶν ἀρρητῶς· ἐπειδὴ δὲ ποτε μόγις πᾶσαν μηχανὴν μηχανώμενος προσηγάγετο φθέγγασθαι τι πρὸς αὐτόν, οὕτως ἀναγκαζόμενον εἰπεῖν, 'δαίμονος ἐπιπόνου καὶ τύχης χαλεπῆς ἐφήμερον σπέρμα, τί με βιάζεσθε λέγειν ἃ ὑμῖν ἄρειον μὴ γνῶναι; μετ' ἀγνοίας γὰρ τῶν οἰκείων κακῶν ἀλυπτότατος ὁ βίος. ἀνθρώποις δὲ ἅμπαν οὐκ ἔστι γενέσθαι τὸ πάντων ἄριστον οὐδὲ μετασχεῖν τῆς τοῦ βελτίστου φύσεως (ἄριστον γὰρ πᾶσι καὶ πάσαις τὸ μὴ γενέσθαι)· τὸ μέντοι μετὰ τοῦτο καὶ πρῶτον τῶν ἀνθρώπων ἀνυστῶν, δευτέρου δέ, τὸ γενομένους ἀποθανεῖν ὥς τάχιστα.' δηλὸν οὖν ὥς οὕσης κρεῖττονος τῆς ἐν τῷ τεθνάναι διαγωγῆς ἢ τῆς ἐν τῷ ζῆν, οὕτως ἀπεφήνατο.» μυρία δ' ἐπὶ μυρίοις ἂν τις ἔχοι τοιαῦτα παρατίθεσθαι πρὸς ταῦτο κεφάλαιον· ἀλλ' οὐκ ἀναγκαῖον μακρηγορεῖν.

28 Οὐ χρὴ οὖν τοὺς ἀποθνήσκοντας νέους θορνεῖν ὅτι τῶν ἐν τῷ μακρῷ βίῳ νομιζομένων ἀγαθῶν ἀπεστερηνται· τοῦτο γὰρ ἄδηλον, ὥς πολλάκις εἵπομεν, εἴτ' ἀγαθῶν ἀπεστερημένοι τυγχάνουσιν εἴτε κακῶν· πολλῷ γὰρ πλείονα τὰ κακά. καὶ τὰ μὲν μόγις καὶ διὰ πολλῶν φροντίδων κτώμεθα, τὰ δὲ κακὰ πάνυ ῥαδίως· στρογγύλα γὰρ εἶναί φασι ταῦτα καὶ συνεχῆ καὶ πρὸς ἄλληλα φερόμενα κατὰ πολλὰς αἰτίας, τὰ δ' ἀγαθὰ διεχῆ τε καὶ δυσκόλως συνερχόμενα πρὸς αὐτοῖς τοῦ βίου τοῖς τέρμασιν. ἐπιλελησμένοι οὖν ἐοίκαμεν ὅτι οὐ μόνον, ὥς φησιν Εὐριπίδης,

»τὰ χρήματα« οὐκ »ἴδια κέκτληται βροτοί,«

ἀλλ' ἀπλῶς τῶν ἀνθρωπίνων οὐδέν. διὸ καὶ ἐπὶ πάντων λέγειν χρὴ·

τὰ τῶν θεῶν δ' ἔχοντες ἐπιμελούμεθα.

ὅταν δὲ χρήζωσ', αὐτ' ἀφαιρῶνται πάλιν.

οὐ δεῖ οὖν δυσφορεῖν, ἐὰν ἃ ἔχρησαν ἡμῖν πρὸς ὀλίγον, ταῦτ' ἀπαιτῶσιν· οὐδὲ γὰρ οἱ τραπεζῖται, καθάπερ εἰώθαμεν λέγειν πολλάκις, ἀπαιτούμενοι τὰ θέματα δυσχεραίνουσιν ἐπὶ τῇ ἀποδόσει, ἐάνπερ εὐγνωμονῶσι. πρὸς γὰρ τοὺς οὐκ εὐμαρῶς ἀποδιδόντας εἰκότως ἂν τις εἴποι »ἐπελάθου ὅτι ταῦτ' ἔλαβες ἐπὶ τῷ ἀποδοῦναι;« τοῦτο δὴ τοῖς θνητοῖς ἅπασιν

συμβέβηκεν. ἔχομεν γὰρ τὸ ζῆν ὥσπερ παρακαταθεμένοις θεοῖς ἐξ ἀνάγκης, καὶ τούτου χρόνος οὐδεὶς ἐστὶν ὠρισμένος τῆς ἀποδόσεως, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς τραπεζίταις τῆς τῶν θεμάτων, ἀλλ' ἄδηλον πόθ' ὁ δοὺς ἀπαιτήσῃ. ὁ οὖν ἢ αὐτὸς μέλλων ἀποθνήσκειν ἢ τέκνων ἀποθανόντων ὑπεραγανακτῶν πῶς οὐ καταφανῶς ἐπιέλησται ὅτι καὶ αὐτὸς ἄνθρωπός ἐστι καὶ τὰ τέκνα θνητὰ ἐγέννησεν; οὐ γάρ ἐστι φρένας ἔχοντος ἀνθρώπου ἀγνοεῖν ὅτι ὁ ἀνθρώπος ζῶν ἐστὶ θνητόν, οὐδ' ὅτι γέγονεν εἰς τὸ ἀποθανεῖν. εἰ γοῦν ἡ Νιόβη κατὰ τοὺς μύθους πρόχειρον εἶχε τὴν ὑπόληψιν ταύτην ὅτι καὶ ἡ

θαλέθοντι βίῳ

βλάσταις τε τέκνων βριθομένα γλυκερὸν φάος ὀρώσα

τελευτήσῃ, οὐκ ἂν οὕτως ἐδυσχέραινε ὥς καὶ τὸ ζῆν ἐθέλειν ἐκλιπεῖν διὰ τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς, καὶ τοὺς θεοὺς ἐπικαλεῖσθαι ἀνάρπαστον αὐτὴν γενέσθαι πρὸς ἀπώλειαν τὴν χαλεπωτάτην.

Δύ' ἐστὶ τῶν Δελφικῶν γραμμάτων τὰ μάλιστ' ἀναγκαιότατα πρὸς τὸν βίον, τὸ »γνῶθι σαυτὸν« καὶ τὸ »μηδὲν ἄγαν«· ἐκ τούτων γὰρ ἥρτηται καὶ τὰλλα πάντα. ταῦτα γάρ ἐστιν ἀλλήλοις συνωδὰ καὶ σύμφωνα, καὶ διὰ θατέρου θάτερον ἔοικε δηλοῦσθαι κατὰ δύναμιν. ἔν τε γὰρ τῷ γινώσκειν ἑαυτὸν περιέχεται τὸ μηδὲν ἄγαν, καὶ ἐν τούτῳ τὸ γινώσκειν ἑαυτόν. διὸ καὶ περὶ μὲν τούτου φησὶν ὁ Ἴων οὕτως·

τὸ »γνῶθι σαυτὸν« τοῦτ' ἔπος μὲν οὐ μέγα,

ἔργον δ' ὅσον Ζεὺς μόνος ἐπίσταται θεῶν,

ὁ δὲ Πίνδαρος·

»σοφοὶ δέ,« φησί, »καὶ τὸ 'μηδὲν ἄγαν' ἔπος

αἶνεσσαν περισσῶς.«

Ταῦτ' οὖν ἐν διανοίᾳ τις ἔχων ὥς πυθόχρηστα παραγγέλματα πρὸς πάντα τὰ τοῦ βίου πράγματα ῥαδίως ἐφαρμόζειν δυνήσεται καὶ φέρειν αὐτὰ δεξιῶς, εἰς τε τὴν αὐτοῦ φύσιν ἀφορῶν καὶ εἰς τὸ μὴ πέρα τοῦ προσήκοντος ἐν τοῖς προσπίπτουσιν ἢ διαίρεσθαι πρὸς ἀλαζονείαν ἢ ταπεινοῦσθαι καὶ καταπίπτειν πρὸς οἴκτους καὶ ὀλοφυρμούς διὰ τὴν τῆς ψυχῆς ἀσθένειαν καὶ τὸν ἐμφυόμενον ἡμῖν τοῦ θανάτου φόβον παρὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν εἰωθότων ἐν τῷ βίῳ συμβαίνειν κατὰ τὴν τῆς ἀνάγκης ἢ πεπωμένης μοῖραν. καλῶς δ' οἱ Πυθαγόρειοι παρεκελεύσαντο λέγοντες·

ὅσα δὲ δαιμονίησι τύχαις βροτοὶ ἄλγε' ἔχουσιν,

ἦν ἂν μοῖραν ἔχης, ταύτην ἔχε μὴδ' ἀγανάκτει,

καὶ ὁ τραγικὸς Αἰσχύλος·

ἀνδρῶν γάρ ἐστιν ἐνδίκων τε καὶ σοφῶν

κὰν τοῖσι δεινοῖς μὴ τεθυμῶσθαι θεοῖς,

καὶ ὁ Εὐριπίδης·

ὅστις δ' ἀνάγκη συγκεχώρηκεν βροτῶν

σοφὸς παρ' ἡμῖν καὶ τὰ θεῖ' ἐπίσταται,

καὶ ἐν ἄλλοις·

τὰ προσπεσόντα δ' ὅστις εὖ φέρει βροτῶν,

ἄριστος εἶναι σωφρονεῖν τέ μοι δοκεῖ.

30 Οἱ δὲ πολλοὶ πάντα καταμέμφονται καὶ πάντα τὰ παρὰ τὰς ἐλπίδας αὐτοῖς συμβεβηκότα ἐξ ἐπηρείας τύχης καὶ δαιμόνων γενέσθαι νομίζουσι. διὸ καὶ ἐπὶ πᾶσιν ὀδύρονται, στένοντες καὶ τὴν ἑαυτῶν ἀτυχίαν αἰτιώμενοι. πρὸς οὓς ὑποτυχῶν ἂν τις εἴποι·

θεὸς δέ σοι πῆμ' οὐδὲν ἄλλ' αὐτὸς σὺ σοί,

καὶ ἢ διὰ τὴν ἀπαιδευσίαν ἄνοια καὶ παραφροσύνη. διὰ ταύτην γοῦν τὴν διηπατημένην καὶ ψευδῇ δόξαν πάντα καταμέμφονται θάνατον. ἐὰν μὲν γὰρ ἐν ἀποδημίᾳ τις ὦν ἀποθάνῃ, στένουσιν ἐπιλέγοντες·

δύσμορος, οὐδ' ἄρα τῷ γε πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ

ὅσσε καθαιρήσουσιν·

ἐὰν δ' ἐπὶ τῆς οἰκείας πατρίδος παρόντων τῶν γονέων, ὀδύρονται ὡς ἐξ-αρπασθέντος ἐκ τῶν χειρῶν καὶ τὴν ἐν ὀφθαλμοῖς ὀδύνην αὐτοῖς ἀφέντος. ἐὰν δ' ἄφωνος μὴδὲν προσεῖπὼν περὶ μηδενός, κλαίοντες λέγουσιν·

οὐδέ τί μοι εἵπας πυκινὸν ἔπος, οὗ τέ κεν αἰεὶ

μεμνήμην.

ἐὰν προσομιλήσας τι, τοῦτ' αἰεὶ πρόχειρον ἔχουσιν ὥσπερ ὑπέκκαυμα τῆς λύπης. ἐὰν ταχέως, ὀδύρονται λέγοντες »ἄνηρπάσθη.« ἐὰν μακρῶς, μέμφονται ὅτι καταφθινήσας καὶ τιμωρηθεὶς ἀπέθανε. πᾶσα πρόφασις ἱκανὴ πρὸς τὸ τὰς λύπας καὶ τοὺς θρήνους συνεγείρειν. ταῦτα δ' ἐκίνησαν οἱ ποιηταί, καὶ μάλιστα τούτων ὁ πρῶτος Ὅμηρος λέγων·

ὥς δὲ πατὴρ οὗ παιδὸς ὀδύρεται ὅστέα καίων,

νυμφίου, ὅς τε θανῶν δειλοὺς ἀκάχησε τοκῆας.

ἄρρητον δὲ τοκεῦσι γόον καὶ πένθος ἔθηκε,

καὶ ταῦτα μὲν οὐπω δῆλον εἰ δικαίως ὀδύρεται, ἀλλ' ὅρα τὸ ἐξῆς·

μοῦνος τηλύγετος πολλοῖσιν ἐπὶ κτεάτεσσι.

30 τίς γὰρ οἶδεν, εἰ ὁ θεὸς πατρικῶς κηδόμενος τοῦ ἀνθρωπείου γένους καὶ προορώμενος τὰ μέλλοντα συμβήσεσθαι προεξάγει τινὰς ἐκ τοῦ ζῆν ἄωρους; ὅθεν οὐδὲν φευκτὸν νομιστέον αὐτοὺς πάσχειν –

δεινὸν γὰρ οὐδὲν τῶν ἀναγκαίων βροτοῖς

οὔτε τῶν κατὰ προηγούμενον λόγον συμβαινόντων οὔτε τῶν κατ' ἐπακολούθησιν, – καὶ ὅτι οἱ πλεῖστοι θάνατοι πρὸ ἄλλων δυσχερῶν μειζόνων γίνονται, καὶ ὅτι τοῖς μὲν οὐδὲ γενέσθαι συνέφερε, τοῖς δ' ἅμα τῷ

γενέσθαι ἀποθανεῖν, τοῖς δὲ προελθοῦσιν ἐπὶ μικρόν, τοῖς δ' ἀκμάζουσι. πρὸς πάντας δὴ τούτους τοὺς θανάτους ἐλαφρῶς ἐκτέον, εἰδότας ὅτι τὴν μοῖραν οὐκ ἔστιν ἐκφυγεῖν (πεπαιδευμένων δ' ἔστιν ἀνθρώπων προσειληφέναι ὅτι βραχὺν χρόνον προειλήφασιν ἡμᾶς οἱ δοκοῦντες ἄωροι τοῦ ζῆν ἐστερηθῆναι· καὶ γὰρ ὁ μακρότατος βίος ὀλίγος ἐστὶ καὶ στιγμαῖος πρὸς τὸν ἄπειρον αἰῶνα) καὶ ὅτι πολλοὶ τῶν ἐπὶ πλεον πενθησάντων μετ' οὐ πολὺ τοῖς ὑπ' αὐτῶν κατοδυρθεῖσιν ἐπηκολούθησαν, οὐδὲν ἐκ τοῦ πένθους ὄφελος περιποιησάμενοι, μάτην δ' ἑαυτοὺς κατακισσάμενοι ταῖς κακουχίαις.

Βραχυτάτου δὲ τοῦ τῆς ἐπιδημίας ὄντος ἐν τῷ βίῳ χρόνου, οὐκ ἐν ταῖς αὐχμηραῖς λύπαις οὐδ' ἐν τῷ κακοδαιμονεστάτῳ πένθει διαφθείρειν ἑαυτοὺς δεῖ ταῖς ὁδύναϊς καὶ ταῖς τοῦ σώματος αἰκίαις παρατεινομένους, ἀλλὰ μεταβάλλειν ἐπὶ τὸ κρεῖττον καὶ ἀνθρωπικώτερον, πειρωμένους καὶ σπουδάζοντας ἐντυγχάνειν ἀνδράσι μὴ τοῖς συλλυπουμενοῖς καὶ διεγείρουσι τὰ πένθη διὰ κολακείαν, ἀλλὰ τοῖς ἀφαιρουμένοις τὰς λύπας διὰ τῆς γενναίας καὶ σεμνῆς παρηγορίας, ἐπακούοντας καὶ ἔχοντας ἐν νῷ τὸ Ὀμηρικόν τοῦτ' ἔπος, ὅπερ ὁ Ἑκτωρ πρὸς τὴν Ἀνδρομάχην ἀντιπαρηγορῶν αὐτὴν εἶπεν ὡδί·

δαμονίη, μὴ μοί τι λῆν ἀκαχίζω θυμῷ·
οὐ γὰρ τίς μ' ὑπὲρ αἴσαν ἀνὴρ Αἰδι προΐαψει,
μοῖραν δ' οὐ τίνα φημι πεφυγμένον ἔμμεναι ἀνδρῶν,
οὐ κακὸν οὐδὲ μὲν ἐσθλόν, ἐπὴν τὰ πρῶτα γένηται.

ταύτην δὲ τὴν μοῖραν ἐν ἄλλοις ὁ ποιητὴς φησι·
γινομένῳ ἐπένησε λίνῳ, ὅτε μιν τέκε μήτηρ.

32 Ταῦτα πρὸ διανοίας λαβόντες τῆς ἀπράκτου καὶ κενῆς ἀπαλλαγησόμεθα βαρυπενθείας, ὀλίγου δὴ παντάπασι τοῦ μεταξὺ χρόνου τῆς ζωῆς ὄντος. φειστέον οὖν, ὅπως εὐθυμόν τε καὶ ἀπαρενόχλητον τοῦτον ταῖς πενθικαῖς λύπαις διαγάγωμεν, τὰ τοῦ πένθους παράσημα μεθέμενοι καὶ τῆς τοῦ σώματος ἐπιμελείας φροντίσαντες καὶ τῆς τῶν συμβιούντων ἡμῖν σωτηρίας. καλὸν δὲ καὶ μεμνήσθαι τῶν λόγων, οἷς κατὰ τὸ εἶκος ἐχρησάμεθά ποτε πρὸς συγγενεῖς ἢ φίλους ἐν ταῖς παραπλησίσις γενομένους συμφοραῖς, παραμυθούμενοι καὶ πείθοντες τὰ κοινὰ τοῦ βίου συμπτώματα κοινῶς φέρειν καὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀνθρωπίνως, καὶ μὴ τοῖς μὲν ἄλλοις ἐπαρκεῖν πρὸς ἀλυπίαν δύνασθαι, ἑαυτοῖς δὲ μηδὲν ὄφελος εἶναι τὴν τούτων ὑπόμνησιν, δι' ὧν δεῖ τὸ ἀλγοῦν τῆς ψυχῆς ἀποθεραπεύειν »παιωνίοις λόγου φαρμάκοις,« ὡς πάντων μᾶλλον ἢ ἀλυπίας ἀναβολὴν δεῖ ποιεῖσθαι. καίτοι γε τὸν ἐν ὄρωσιν »ἀμβολιεργὸν ἄταις,« φησί, »παλαίειν,« τὸ κυκλούμενον τοῦτο παρὰ

πάσιν ἔπος· πολὺ δ' οἶμαι μᾶλλον τὸν ὑπερτιθέμενον τὰ τῆς ψυχῆς ἀχθεῖν ἢ πάθη καὶ δυσάνητα πρὸς τὸν ἐπιόντα χρόνον.

33 Αποβλέπειν δὲ καὶ πρὸς τοὺς εὐγενῶς καὶ μεγαλοφρόνως τοὺς ἐπὶ τοῖς υἱοῖς γενομένους θανάτους καὶ πράως ὑποστάντας, Ἀναξαγόραν τὸν Κλαζομένιον καὶ Δημοσθένην τὸν Ἀθηναῖον καὶ Δίωνα τὸν Συρακόσιον καὶ τὸν βασιλέα Ἀντίγονον, καὶ συχνοὺς ἄλλους τῶν τε παλαιῶν καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς.

Τούτων γὰρ Ἀναξαγόραν παρειλήφαμεν, ὥς φασι, φυσιολογοῦντα καὶ διαλεγόμενον τοῖς γνωρίμοις, ἀκούσαντα παρὰ τινος τῶν ἀναγγειλάντων αὐτῷ τὴν περὶ τὸν υἱὸν τελευτήν, μικρὸν ἐπισχόντα πρὸς τοὺς παρόντας εἰπεῖν »ἥδειν ὅτι θνητὸν ἐγέννησα υἱόν.«

Περικλέα δὲ τὸν Ὀλύμπιον προσαγορευθέντα διὰ τὴν περὶ τὸν λόγον καὶ τὴν σύνεσιν ὑπερβεβλημένην δύναμιν, πυθόμενον ἀμφοτέρους αὐτοῦ τοὺς υἱοὺς μετηλλαχέναι τὸν βίον, Πάραλόν τε καὶ Ξάνθιππον, ὥς φησι Πρωταγόρας, εἰπὼν οὕτως· »τῶν γὰρ υἱέων νενηνιέων ἐόντων καὶ καλῶν, ἐν ὅκτῳ δὲ τῇσι πάσῃσι ἡμέρησι ἀποθανόντων νενηνιέων ἀνέτλη· εὐδίας γὰρ εἶχετο, ἐξ ἧς πολλὸν ὦνητο κατὰ πᾶσαν ἡμέρην εἰς εὐποτμίην καὶ ἀνωδυνίην καὶ τὴν ἐν τοῖσι πολλοῖσι δόξαν· πᾶς γὰρ τίς μιν ὀρέων τὰ ἑωυτοῦ πένθεα ἐρωμένως φέροντα, μεγαλόφρονά τε καὶ ἀνδρήϊον ἐδόκεε εἶναι καὶ ἑωυτοῦ κρέσσω, κάρτα εἰδὼς τὴν ἑωυτοῦ ἐν τοιοῖδε πρήγμασι ἀμηχανίην· τοῦτον γὰρ εὐθύς μετὰ τὴν προσαγγελίαν ἀμφοτέρων τῶν υἱέων οὐδὲν ἦττον ἐστεφανωμένον κατὰ τὸ πάτριον ἔθος καὶ λευχεμονοῦντα δημηγορεῖν »βουλὰς τ' ἐξάρχοντ' ἀγαθὰς« πρὸς τε τὸν πόλεμον ἐπιπαρορμῶντα τοὺς Ἀθηναίους.»

Ξενοφῶντα δὲ τὸν Σωκρατικὸν θύοντά ποτε, παρὰ τῶν ἀγγέλων τῶν ἀπὸ τοῦ πολέμου πυθόμενον ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γρύλλος ἀγωνιζόμενος ἐτελεύτησε, περιελόμενον τὸν στέφανον ἐξετάζειν τίνα τρόπον ἐτελεύτησε. τῶν δὲ ἀπαγγειλάντων ὅτι γενναίως ἀριστεύων καὶ πολλοὺς τῶν πολεμίων κατακτείνας, μικρὸν παντελῶς διασιωπήσαντα χρόνον καὶ τῷ λογισμῷ τὸ πάθος παρακατασχόντα, ἐπιθέμενον πάλιν τὸν στέφανον ἐπιτελεῖν τὴν θυσίαν, καὶ πρὸς τοὺς ἀγγέλους εἰπεῖν ὅτι »θεοὶς ἡυξάμην οὐκ ἀθάνατον οὐδὲ πολυχρόνιον γενέσθαι μοι τὸν υἱόν (τὸ γὰρ τοιοῦτον ἄδηλον εἰ συμφέρει), ἀγαθὸν δὲ καὶ φιλόπατριν, ὃ δὴ καὶ γέγονεν.«

Δίωνα δὲ τὸν Συρακόσιον συνεδρεῦοντα μετὰ τῶν φίλων, κατὰ τὴν οἰκίαν θορύβου γενομένου καὶ μεγάλης κραυγῆς, πυθόμενον τὴν αἰτίαν καὶ τὸ συμβεβηκὸς ἀκούσαντα ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ καταπεσὼν ἀπὸ τοῦ στέγους ἐτελεύτησεν, οὐδὲν ἐκπλαγέντα τὸ μὲν σωματίον κελεῦσαι τοῦ

μεταλλάξαντος ταῖς γυναιξὶ παραδοῦναι πρὸς τὴν νόμιμον ταφὴν, αὐτὸν δὲ περὶ ὧν διεσκέπτετο μὴ παραλιπεῖν.

Τοῦτον ζηλῶσαι λέγεται καὶ Δημοσθένην τὸν ῥήτορα, τὴν μόνην καὶ ἀγαπητὴν ἀπολέσαντα θυγατέρα, περὶ ἧς φησιν Αἰσχίνης, κατηγορεῖν αὐτοῦ δόξας, ταυτί· »ἐβδόμην δ' ἡμέραν τῆς θυγατρὸς αὐτῷ τετελευτηκυίας, πρὶν πενθῆσαι καὶ τὰ νομιζόμενα ποιῆσαι, στεφανωσάμενος καὶ λευκὴν ἐσθῆτα ἀναλαβὼν ἐβουθύτει καὶ παρενόμει, τὴν μόνην ὁ δειλῖος καὶ πρώτην αὐτὸν πατέρα προσειποῦσαν ἀπολέσας.« οὗτος μὲν οὖν ῥητορικῶς προθέμενος αὐτοῦ κατηγορῆσαι ταῦτα διεξῆλθεν, ἀγνοῶν ὅτι διὰ τούτων αὐτὸν ἐπαινεῖ τὸ πενθεῖν παρῳσάμενον καὶ τὸ φιλόπατρι πρὸ τῆς τῶν ἀναγκαίων συμπαθείας ἐπιδειξάμενον.

Ἀντίγονον δὲ τὸν βασιλέα πυθόμενον τὴν Ἀλκυονέως τοῦ υἱοῦ τελευτὴν ἐν παρατάξει γενομένην μεγαλοφρόνως τε πρὸς τοὺς ἀπαγγεΐλαντας αὐτῷ τὴν συμφορὰν ἀπιδεῖν καὶ μικρὸν ἐπισχόντα καὶ κατηφιάσαντα προσεῖπεν »ὦ Ἀλκυονεῦ, ὁψίτερον μετήλλαξας τὸν βίον, οὕτως ἀφειδῶς ἐξορμῶν πρὸς τοὺς πολεμίους καὶ οὔτε τῆς σαυτοῦ σωτηρίας οὔτε τῶν ἐμῶν παραινέσεων φροντίζων.«

Τούτους δὴ τοὺς ἄνδρας θαυμάζουσι μὲν τῆς μεγαλοφροσύνης πάντες καὶ ἄγανται, μισεῖσθαι δ' ἐπὶ τῶν ἔργων οὐ δύνανται διὰ τὴν ἐκ τῆς ἀπαιδευσίας ἀσθένειαν τῆς ψυχῆς. πλὴν πολλῶν ὄντων παραδειγμάτων τῶν διὰ τῆς ἱστορίας ἡμῖν παραδιδομένων τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς τῶν γενναίως καὶ καλῶς ἐν ταῖς τῶν ἀναγκαίων τελευταῖς διαγενομένων ἀποχρήσει τὰ εἰρημένα πρὸς τὴν ἀπόθεσιν τοῦ πάντων ἀνιεροτάτου πένθους καὶ τῆς ἐν τούτῳ πρὸς οὐδὲν χρήσιμον ματαιοπονίας.

34 Ὅτι γὰρ οἱ ταῖς ἀρεταῖς διενεγκόντες ὡς θεοφιλεῖς νέοι μετέστησαν πρὸς τὸ χρεῶν καὶ πάλαι μὲν διὰ τῶν πρόσθεν ὑπέμνησα λόγων, καὶ νῦν δὲ πειράσσομαι διὰ βραχυτάτων ἐπιδραμεῖν, προσμαρτυρήσας τῷ καλῶς ὑπὸ Μενάνδρου ῥηθέντι τούτῳ·

ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος.

ἀλλ' ἴσως ὑποτυχὼν ἂν φαίης, Ἀπολλώνιε φίλτατε, σφόδρ' ἦν ἐπιτεταγμένος ὁ νεανίσκος Ἀπόλλωνι καὶ Μοίραις, καὶ σὲ ἔδει ὑπ' ἐκείνου τελείου γενομένου κηδευθῆναι μεταλλάξαντα τὸν βίον· τοῦτο γὰρ εἶναι κατὰ φύσιν. τὴν ἡμετέραν δηλονότι καὶ τὴν ἀνθρωπίνην, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν τῶν ὅλων πρόνοιαν καὶ τὴν κοσμικὴν διάταξιν. ἐκείνῳ δὲ τῷ μακαρισθέντι οὐκ ἦν κατὰ φύσιν περαιτέρω τοῦ ἀπονεμηθέντος αὐτῷ χρόνου πρὸς τὸν ἐνθάδε βίον περιμένειν, ἀλλ' εὐτάκτως τοῦτον ἐκπλήσαντι πρὸς τὴν εἰμαρμένην ἐπανάγειν πορείαν, καλούσης αὐτῆς, φησὶν, ἤδη

πρὸς ἑαυτήν. »ἀλλ' ἄωρος ἐτελεύτησεν.« οὐκοῦν εὐποτμότερος διὰ τοῦτο καὶ κακῶν ἀπείρατός ἐστιν· ὁ

»βίος γάρ,« φησὶν Εὐριπίδης, »ὄνομ' ἔχει μόνον
πόνος γεγώς.«

οὗτος δ' ἐπὶ τῆς εὐανθεστάτης ἡλικίας προαπεφοίτησεν ὁλόκληρος ἡίθεος, ζηλωτὸς καὶ περιβλεπτός πᾶσι τοῖς συνήθεσιν αὐτῷ, φιλοπάτωρ γενόμενος καὶ φιλομήτωρ καὶ φιλοίκειος καὶ φιλόφιλος, τὸ δὲ σύμπαν εἰπεῖν φιλάνθρωπος, αἰδούμενος μὲν τοὺς πρεσβυτέρους τῶν φίλων ὥσπερ πατέρας, στέργων δὲ τοὺς ὁμήλικας καὶ συνήθεις, τιμητικὸς δὲ τῶν καθηγησαμένων, ξένοις δὲ καὶ ἀστοῖς πραότατος, πᾶσι δὲ μείλιχος καὶ φίλος διὰ τε τὴν ἐξ ὀψεως χάριν καὶ τὴν εὐπροσήγορον φιλανθρωπίαν.

Ἀλλὰ γὰρ ἐκεῖνος μὲν τῆς τε σῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἑαυτοῦ τὴν πρέπουσαν εὐφημίαν ἔχων πρὸς τὸν αἰεὶ χρόνον προαπεφοίτησε τοῦ θνητοῦ βίου, καθάπερ ἐκ τοῦ συμποσίου, πρὶν εἰς τινα παροινίαν ἐκπεσεῖν τὴν τῷ μακρῷ γήρᾳ παρεπομένην. εἰ δ' ὁ τῶν παλαιῶν ποιητῶν τε καὶ φιλοσόφων λόγος ἐστὶν ἀληθὴς ὥσπερ εἰκὸς ἔχειν, οὕτω καὶ τοῖς εὐσεβέσι τῶν μεταλλαξάντων ἔστι τις τιμὴ καὶ προεδρία καθάπερ λέγεται, καὶ χῶρός τις ἀποτεταγμένος ἐν ᾧ διατρίβουσιν αἱ τούτων ψυχαί, καλὰς ἐλπίδας ἔχειν σε δεῖ περὶ τοῦ μακαρίτου υἱέος σου, ὅτι τούτοις συγκαταριθμηθεῖς συνέσται.

35 Λέγεται δ' ὑπὸ μὲν τοῦ μελικῷ Πινδάρου ταυτὶ περὶ τῶν εὐσεβῶν ἐν Ἄιδου·

τοῖσι λάμπει μὲν μένος ἀελίου τὰν ἐνθάδε νύκτα κάτω,
φοινικορόδοις τ' ἐν λειμώνεσσι προάστιον αὐτῶν·
καὶ λιβάνῳ σκιαρὸν καὶ χρυσοκάρποισι βεβριθός,
καὶ τοὶ μὲν ἵπποις γυμνασίῳις τε, τοὶ δὲ πεσσοῖς,
τοὶ δὲ φορμίγγεσι τέρπονται, παρὰ δὲ σφισιν
εὐανθὴς ἅπας τέθαλεν ὄλβος,
ὁδμὰ δ' ἐρατὸν κατὰ χῶρον κίδνεται
αἰεὶ θύα μιγνύντων πυρὶ τηλεφανεῖ παντοῖα θεῶν
ἐπὶ βωμοῖς.

καὶ μικρὸν προελθὼν ἐν ἄλλῳ θρήνῳ περὶ ψυχῆς λέγων φησὶν·

ὀλβία δ' ἅπαντες αἴσα λυσίπονον τελευτάν.
καὶ σῶμα μὲν πάντων ἔπεται θανάτῳ περισθενεῖ,
ζωὸν δ' ἔτι λείπεται αἰῶνος εἶδωλον· τὸ γὰρ ἐστὶ μόνον
ἐκ θεῶν. εὐδὲι δὲ πρᾶσσόντων μελέων, ἀτὰρ
εὐδόντεσσιν ἐν πολλοῖς ὀνείροις
δείκνυσι τερπνῶν ἐφέρποισαν χαλεπῶν τε κρίσιν.

36 Ὁ δὲ θεῖος Πλάτων πολλὰ μὲν ἐν τῷ Περὶ ψυχῆς περὶ τῆς ἀθανασίας αὐτῆς εἴρηκεν, οὐκ ὀλίγα δ' ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ τῷ Μένωνι καὶ τῷ Γοργία καὶ σποράδην ἐν τοῖς ἄλλοις διαλόγοις. ἀλλὰ τὰ μὲν ἐν τῷ Περὶ ψυχῆς διαλόγῳ ῥηθέντα κατ' ἰδίαν ὑπομνηματισάμενός σοι παρέξομαι, ὡς ἐβουλήθης· τάδε δὲ πρὸς τὸ παρὸν καίρια καὶ χρήσιμα, τὰ λεχθέντα πρὸς Καλλικλέα τὸν Ἀθηναῖον, ἐταῖρον δὲ καὶ μαθητὴν Γοργίου τοῦ ῥήτορος. φησὶ γὰρ ὁ παρὰ τῷ Πλάτῳ Σωκράτης· »ἄκουε δὴ,« φασί, »μάλα καλοῦ λόγου, ὃν σὺ μὲν ἡγήσῃ, ὡς ἐγὼ οἶμαι, μῦθον, ἐγὼ δὲ λόγον· ὡς ἀληθῆ γὰρ ὄντα σοι λέξω ἃ μέλλω λέγειν. ὥσπερ γὰρ Ὅμηρος λέγει, διενείμαντο τὴν ἀρχὴν ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ποσειδῶν καὶ ὁ Πλούτων, ἐπειδὴ παρὰ τοῦ πατρὸς παρέλαβον· ἦν οὖν νόμος ὅδε περὶ ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ Κρόνου, καὶ αἰεὶ καὶ νῦν ἔτ' ἔστιν ἐν θεοῖς, τῶν ἀνθρώπων τὸν μὲν δίκαιως διελθόντα τὸν βίον καὶ ὁσίως, ἐπειδὴν τελευτήσῃ, εἰς μακάρων νήσους ἀπιόντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ ἐκτὸς κακῶν, τὸν δ' ἀδίκως καὶ ἀθέως εἰς τὸ τῆς δίκης τε καὶ τίσεως δεσμοπτήριον, ὃ δὴ Τάρταρον καλοῦσιν, ἰέναι. τούτων δ' οἱ δικασταὶ ἐπὶ Κρόνου καὶ ἔτι νεωστὶ τοῦ Διὸς τὴν ἀρχὴν ἔχοντος ζῶντες ἦσαν ζώντων, ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ δικάζοντες ἢ μέλλοιεν τελευτᾶν. ἔπειτα αἱ δίκαι πῶς οὐ καλῶς ἐκρίνοντο. ὃ τ' οὖν Πλούτων καὶ οἱ ἐπιμεληταὶ οἱ ἐκ μακάρων νήσων ἰόντες ἔλεγον πρὸς τὸν Δία ὅτι φοιτῶν σφισιν ἀνθρώποι ἐκατέρωσε ἀνάξιοι. εἶπεν οὖν ὁ Ζεὺς, 'ἄλλ' ἐγώ,' ἔφη, 'παύσω τοῦτο γιγνόμενον. νῦν μὲν γὰρ κακῶς αἱ δίκαι δικάζονται. ἀμπεχόμενοι γάρ,' ἔφη, 'οἱ κρινόμενοι κρίνονται· ζῶντες γὰρ κρίνονται. πολλοὶ οὖν ἴσως,' ἢ δ' ὅς, 'πονηρὰς ψυχὰς ἔχοντες ἡμφιεσμένοι εἰσὶ σώματά τε καλὰ καὶ γένη καὶ πλούτους, καὶ ἐπειδὴν ἡ κρίσις ἦ, ἔρχονται αὐτοῖς πολλοὶ μαρτυρήσοντες ὡς δίκαιως βεβιώκασιν. οἱ οὖν δικασταὶ ὑπὸ τε τούτων ἐκπλήττονται, καὶ ἅμα καὶ αὐτοὶ ἀμπεχόμενοι δικάζουσι, πρὸ τῆς ψυχῆς τῆς ἑαυτῶν ὀφθαλμούς τε καὶ ὦτα καὶ ὅλον τὸ σῶμα προκεκαλυμμένοι. ταῦτα δὲ αὐτοῖς πάντ' ἐπίπροσθεν γίγνεται, καὶ τὰ αὐτῶν ἀμφιέσματα καὶ τὰ τῶν κρινομένων. πρῶτον μὲν οὖν παυστέον ἐστὶ προειδόμενος αὐτοὺς τὸν θάνατον· νῦν γὰρ προῖσασι. τοῦτο μὲν οὖν καὶ δὴ εἴρηται τῷ Προμηθεῖ, ὅπως ἂν παύσῃ αὐτό. ἔπειτα γυμνοὺς κριτέον ἀπάντων τούτων· τεθνεώτας γὰρ δεῖ κρίνεσθαι. καὶ τὸν κριτὴν δεῖ γυμνὸν εἶναι, τεθνεώτα, αὐτῇ τῇ ψυχῇ αὐτὴν τὴν ψυχὴν θεωροῦντα ἐξαίφνης ἀποθανόντος ἐκάστου, ἔρημον ἀπάντων τῶν συγγενῶν, καὶ καταλιπόντα ἐπὶ τῆς γῆς πάντα ἐκείνον τὸν κόσμον, ἵνα δικάιᾳ ἡ κρίσις ἦ. ἐγὼ οὖν ταῦτ' ἐγνωκὼς πρότερος ἢ ὑμεῖς ἐποίησάμην δικαστὰς υἱεῖς ἑμαυτοῦ, δύο μὲν ἐκ τῆς Ἀσίας, Μίνω τε καὶ Ῥαδάμανθυν, ἓνα δ' ἐκ τῆς Εὐρώπης, Αἰακόν. οὗτοι οὖν ἐπειδὴν τελευτήσωσι, δικάσουσιν ἐν τῷ λει-

μῶνι, ἐν τῇ τριόδῳ ἐξ ἧς φέρετον τῷ ὁδῷ, ἢ μὲν εἰς μακάρων νήσους, ἢ δ' εἰς Τάρταρον. καὶ τοὺς μὲν ἐκ τῆς Ἀσίας Ῥαδάμανθους κρινεῖ, τοὺς δ' ἐκ τῆς Εὐρώπης Αἰακός· Μίνω δὲ πρεσβεῖα δώσω ἐπιδιακρίνειν ἐὰν ἀπορῆτόν τι τῷ ἐτέρῳ, ἴν' ὡς δικαιοτάτῃ ἢ κρίσις ἢ περὶ τῆς πορείας τοῖς ἀνθρώποις· ταῦτ' ἐστίν, ὦ Καλλίκλεις, ἃ ἐγὼ ἀκηκοὼς πιστεύω ἀληθῆ εἶναι· καὶ ἐκ τούτων τῶν λόγων τοιόνδε τι λογίζομαι συμβαίνειν, ὅτι ὁ θάνατος τυγχάνει ὦν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐδὲν ἄλλο ἢ δυοῖν πραγμάτοις διάλυσιν, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀπ' ἀλλήλοιν.»

37 Ταῦτά σοι συναγαγών, Ἀπολλώνιε φίλτατε, καὶ συνθείς μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἀπειργασάμην τὸν παραμυθητικόν σοι λόγον, ἀναγκαιότατον ὄντα σοι πρὸς τε τὴν τῆς παρούσης λύπης ἀπαλλαγὴν καὶ τοῦ πάντων ἀνιαροτάτου πένθους παῦλαν. περιέχει δὲ καὶ τὴν πρὸς τὸν θεοφιλέστατον υἱόν σου Ἀπολλώνιον πρέπουσαν τιμὴν, ποθεινοτάτην οὖσαν τοῖς ἀφιερωθεῖσι, τὴν διὰ τῆς ἀγαθῆς μνήμης καὶ τῆς ἀδιαλείπτου πρὸς τὸν αἰεὶ χρόνον εὐφημίας. καλῶς οὖν ποιήσεις καὶ τῷ λόγῳ πεισθεὶς καὶ τῷ μακαρίτῃ σου υἱῷ χαρισάμενος καὶ μεταβαλὼν ἐκ τῆς ἀνωφελοῦς περὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν κακώσεως καὶ καταφθορᾶς ἐπὶ τὴν συνήθη σοι καὶ κατὰ φύσιν διαγωγὴν ἐλθεῖν. ὡς γὰρ οὐδὲ συμβίων ἡμῖν ἡδέως ἑώρα κατηφεῖς ὄντας οὔτε σὲ οὔτε τὴν μητέρα, οὕτως οὐδὲ νῦν μετὰ θεῶν ὦν καὶ τούτοις συνεστιώμενος εὐαρεστήσειεν ἂν τῇ τοιαύτῃ ὑμῶν διαγωγῇ. ἀνδρὸς οὖν ἀγαθοῦ καὶ γενναίου καὶ φιλοτέκνου φρόνημα ἀναλαβὼν σεαυτὸν τε καὶ τὴν μητέρα τοῦ νεανίσκου καὶ τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους ἐκλυσαι τῆς τοιαύτης κακοδαιμονίας, εἰς γαληνότερον μετελθὼν βίου σχῆμα καὶ προσφιλέστατον τῷ τε υἱῷ σου καὶ πᾶσιν ἡμῖν τοῖς κηδομένοις σου κατὰ τὸ προσήκον.

Seneka: *Utešni spis Marciji*
(poglavlja 1–13)¹

1 Kad ne bih znao, Marcija, da si toliko daleko od ženske malodušnosti koliko i od ostalih mana, a da se na tvoj karakter gleda kao na kakav stari uzor, ne bih se usudio da stajem na put tvome bolu (a to je bol kakvom se rado priklanjaju i prepuštaju čak i muškarci) niti bih smeo da se nadam da će mi poći za rukom jedno: da te u tako zao čas, pred tako nenaklonjenim sudijom, pri tako mrskoj optužbi ubedim da svoju sudbinu proglasiš nevinom. Smelost da to pokušam ulila mi je tvoja već proverena duševna snaga i hrabrost potvrđena u velikom iskušenju.

Zna se dobro kako si se ponela u slučaju svog oca, kojeg nisi volela ništa manje nego rođenu decu, osim što nisi želela da te nadživi². A ko zna, možda si i to poželeva, jer velika ljubav dopušta sebi i ponešto protivno dobrim običajima. Smrt svoga oca Aula Kremucija Korda pokušavala si da sprečiš koliko god si mogla. Kada si najzad shvatila da mu je, među svim onim Sejanovim udvoricama i špijunima, to bio jedini spas od ropstva, nisi odobrila njegovu odluku, ali si priznala poraz. Obrisala si suze i prigušila jecaje pred svetom, ali ih vedrina na tvome licu nije mogla sakriti – pogotovo ne u vreme kada je znak velike ljubavi prema bližnjima bio ne činiti im ništa nažao. Međutim, čim su ti izmenjene okolnosti pružile za to priliku, oživela si kod ljudi uspomenu na oca, koji je zapravo bio osuđen na smrtnu kaznu, i tako ga spasla od istinske smrti: knjige koje je taj vrli i odvažni čovek krvlju svojom napisao vratila si među spomenike države.³ Time si učinila ogromnu uslugu rimskoj književnosti jer je velik deo njegovih spisa već bio spaljen, kao i potomstvu, do kojeg će dopreti neiskrivljen, verodostojan prikaz događaja za koji je autor skupo platio⁴. Najzad, ogromnu si uslugu učinila njemu samome, jer sećanje na njega živi i živeće sve dok se bude smatralo vrednim izučavati rimsku istoriju, sve dok bude bilo onih koji će hteti da se obazru na dela predaka, koji će hteti da znaju šta je to što čini pravog Rimljanina, kakav je to čovek koji je ostao nepokoren u vreme kad su svi već pognuli glave i bili priterani pod Sejanov jaram, šta to znači biti čovek slobodan umom, duhom i delom. Zaista bi veliku štetu država

pretrpela da joj nisi vratila tog čoveka oteranog u zaborav zbog dve najlepše stvari – rečitosti i slobodoumlja. Sada ga opet čitaju, na glasu je, dospeo je u ruke i u srca ljudi, ne plaši se da će ikad zastareti. A što se tiče onih krvnika, uskoro se više neće govoriti ni o njihovim zločinima, po kojima su jedino i zaslužili da budu upamćeni.

Duševna snaga koju si tada ispoljila ne dozvoljava mi da se ophodim prema tebi u skladu s tvojim polom i sa tom upornom tugom na tvome licu koja ga već toliko godina ne napušta, još od časa kad ga je prekrila. Imaj na umu da ti ne podilazim i da mi nije namera da ti odvlačim pažnju od sadašnjih patnji. Prizvao sam ti u sećanje stara zla i pokazao ožiljak one prethodne, jednako velike rane kako bi znala da i ova nova mora biti isceljena. Stoga neka te drugi maze i ugađaju ti, a ja sam odlučio da se sa tvojom tugom sukobim. Tvoje umorne, iscrpljene oči – suzne, ako baš hoćeš, sada više iz navike nego iz žalosti – odvratiću od plača merama koje ćeš, nadam se, dragovoljno prihvatiti. U suprotnom, učiniću to i protiv tvoje volje, makar se i dalje čvrsto držala tog bola kojim si ispunila prazninu nastalu smrću sina. Jer, dokle će te sve to dovesti? Svi pokušaji pokazali su se uzaludnim: ponestalo je prijateljskih uteha, saveta značajnih i tebi bliskih ljudi. Knjige, prema kojima si sklonost nasledila od oca, sada mimoilaze tvoje gluve uši jalovom utehom, jedva dovoljnom da ti nakratko odvuče pažnju. Čak je i vreme, taj prirodni melem koji ublažava i najteže jade, samo nad tobom izgubilo svoju moć. Prošla je već treća godina, a silina onog prvog udara u međuvremenu nije nimalo popustila. Tvoja se žalost iz dana u dan obnavlja i jača, dugotrajnim prisustvom izborila je sebi pravo da ostane. Štaviše, doveđena je dotle da je za nju sada sramno da uzmakne. Kao što svaki porok pušta korenje duboko ako se ne suzbije u povelju, tako je isto i sa porocima tuge i jada, koji sami sebe kinje i hrane gorčinom, dok se bol pretvara u izopačeno zadovoljstvo nesrećne duše. Stoga žalim što nisam posegao za takvim vidom lečenja na samom početku. Dok je još bila u povelju, ta sila se mogla obuzdati blažim merama. Protiv okoštalog zla neophodna je žustrija borba. Ta i rane se lako leče dok su još sveže od krvi, a kad se zagade i pretvore u gnojne čireve, onda lekar mora da ih žari, ponovo da ih otvara sve do dna i zavlači unutra prste.⁵ Sad je kasno da tako tvrdokornom bolu pristupam blago i popustljivo. On mora biti slomljen.

2 Znam da svi koji bi nekog da opomenu počinja savetima, a završa-

vaju primerima. Ponekad je korisno taj redosled promeniti, jer s nekima valja postupati ovako, s drugima onako. Dok jedne vodi razum, druge je potrebno suočiti sa slavnim imenima koja će svojim autoritetom prenuti zabludele duhove iz njihovih snatrenja. Stoga ću ti predložiti dva izrazita primera ličnosti tvoga pola i vremena: primer žene koja se sasvim prepustila bolu i, nasuprot njoj, žene koja je bila pogođena jednakom nesrećom i još većim gubitkom, ali koja nije dozvolila bolu da gospodari njome dugo, već je brzo povratila svoje pređašnje stanje duha. Oktavija i Livija, ona prva sestra Augustova, ova druga supruga, izgubile su svoje mlade sinove, i jedna i druga uverena u to da će upravo njen sin postati car.⁶

Oktavija je izgubila Marcela, i to baš u vreme kad je August, Marcelov ujak i ujedno tast, našao u njemu pogodan oslonac i počeo na njega da prebacuje teret vlasti. Beše to mladić britka uma i velikih sposobnosti, no takve skromnosti i umerenosti kakva je za njegove godine i prilike bila dostojna popriličnog divljenja. Postojan u naporima, nesklon strastima, bio je spreman da ponese sve što je ujak hteo da mu nametne i, da tako kažem, natovari na pleća: dobro je bio August izabrao temelj koji neće popustiti ni pod kakvim teretom. Oktavija do kraja života nije prestala da očajava i nije dozvolila da do nje dopre jedna jedina reč nade i utehe. Usredsređena na svoju muku svim srcem, nikome nije dala da je makar na trenutak od nje odvрати. Kakva je bila na sahrani, takva je ostala celog života: ne kažem da nije imala hrabrosti da ustane, već da se opirala pokušajima drugih da je usprave smatrajući da bi joj odricanje od suza bilo jedan gubitak više. Nije htela da ima nijednu sliku ljubljenog sina, niti da joj se njegovo ime ikad pominje. Omrzla je sve majke, a ponajviše Liviju, jer joj se činilo kao da je sreća obećana njoj prešla na Livijinog sina. Boraveći najčešće u tami i samoći, uskrativši pažnju čak i bratu, nije marila za pesme sastavljane u slavu i uspomenu na Marcela, kao ni za druge znake počasti i naklonosti, a svoje uši zatisnula je za svaku utehu.⁷ Povukla se sa uobičajenih dužnosti, zatvorila u sebe i počela prezirati onu suviše blistavu naklonost sudbine koju je njen brat uživao na svome uzvišenom položaju. Premda deca i unuci behu stalno uz nju, crninu nije skidala, što svima njima nije nikako moglo biti pravo, budući da se kraj njih živih i zdravih smatrala usamljenom i napuštenom.⁸

3 Livija je izgubila sina Druza, koji bi jednog dana postao veliki vladar, a već tada je bio veliki vojskovođa: prodrevši duboko u Ger-

maniju, on je pobo rimske zastave tamo gde se jedva i znalo da postoje nekakvi Rimljani. Umro je tokom pohoda, a i sami neprijatelji ukazali su mu bolesnome poštovanje time što su se držali sklopljenog mira i što nisu ni pokušali da iskoriste nastalu situaciju.⁹ Druzova smrt, u koju je otišao služeći državi, pobudila je silnu žalost među građanima, u provincijama i u celoj Italiji. Njegovo telo je, kao u trijumfalnoj povorci, sprovedeno kroz Italiju sve do Rima, gde se behu slili svi municipiji i kolonije da mu odaju poslednju počast. Majci se, međutim, nije dalo da dobije od sina poslednji poljubac ni da čuje drage reči samrtnika. Prevalivši dug put u pratnji Druzovih ostataka, bila je dodatno potresena prizorom brojnih lomača koje su buktale širom Italije, kao da je sa svakom narednom lomačom iznova gubila svoga sina. Pa ipak, čim ga je položila u grob, zajedno s njime sahranila je svoj bol i nije tugovala više no što je to bilo prikladno ili umesno kraj Cezara i Tiberija živih i zdravih¹⁰. Najzad, nikada nije prestala da pominje Druzovo ime: sećala ga se u svakoj prilici, i kod kuće i u javnosti, najrađe o njemu pričala i o njemu slušala. Živela je sa uspomenom na njega, a uspomene niko ne može očuvati i održati svežim ako ih je sebi učinio gorkima.

Odaberi, dakle, koji od ova dva primera smatraš prihvatljivijim. Ako rešiš da se povedeš za onim prvim, isključićeš sebe iz sveta živih. Steći ćeš odbojnost i prema tuđoj i prema svojoj deci, pa i prema samom tom sinu za kojim tuguješ. Služićeš drugim majkama kao sumorno znamenje. Odbacićeš i ona pristojna i dopuštena životna zadovoljstva kao tobože neprilična tvome usudu. Životarićeš na danjem svetlu i mrzećeš ga, a tvoja mladost biće ti naprosto nepodnošljiva jer će ti se činiti kao da nimalo ne žuri da dokrajči tvoj život. Što je najsravnije, a ujedno i sasvim tuđe tvojoj naravi poznatoj po boljim stranama, pokazaćeš da živeti ne želiš, a umreti ne možeš. Nasuprot tome, ako se opredeliš da odmereno i mirno podeš za primerom ove druge odista izuzetne žene, rešićeš se jada i prestati sebe da iznuruješ i mučiš. Kakvog li samo bezumlja, kažnjavati sebe za sopstvenu nesreću i postojećim mukama dodavati nove! Onu istu umerenost i smernost koju si gajila celog života sačuvaj i u ovim okolnostima, jer i u tugovanju mora postojati mera!¹¹ A što se tiče tvog sina, koji je sasvim dostojan da te ispuni radošću kad god ga spomeneš ili pomisliš na njega, ukazaćeš mu veću počast ako ga se budeš sećala onakvog kakav je za života bio – vedrog i veselog.

4 S druge strane, ne želim ni da te obasipam prestrogim savetima, da te nagovaram da ljudske tegobe podnosiš na neljudski način. Nije mi cilj da majci otirem suze s lica na dan pogreba njenog sina. Zajedno s tobom doći ću do rešenja¹² u ovom sporu, ali prvo ćemo morati da razmotrimo sledeće: da li bol treba da bude snažan ili dugotrajan? Ne sumnjam da ti se više sviđa primer Julije Auguste¹³, s kojom si bila i bliska prijateljica. Ona te poziva da se ugledaš na nju: još dok je bila u prvom nastupu bola – kada su, inače, ožalošćeni neobuzdani i netrpeljivi preko svake mere – ona je dozvolila Areju, filozofu svog muža, da joj pride i kasnije priznala da joj je to mnogo pomoglo.¹⁴ Saveti filozofa pomogli su joj, po sopstvenom priznanju, više nego rimski narod, koji nije htela da žalosti svojom žalošću, više no August, koji je izgubivši jedan od dva svoja oslonca i sam posrtao te se nije smeo dodatno opteretiti tugom bližnjih, više nego sin Tiberije, koji joj je na onoj sumornoj sahrani što je nagnala u plač čitave narode pružio toliko ljubavi da joj se moglo učiniti kao da nije izgubila ništa drugo osim *broja* sinova.¹⁵ Ovako je, čini mi se, filozof pristupio i obratio se toj ženi koja je mnogo držala do svog mišljenja: »Sve do dana današnjeg, Julija, barem koliko ja znam – a kao stalnom pratiocu tvog muža poznato mi je ne samo ono što se pušta u javnost, nego i sve vaše skrivenije misli i osećanja – ti si se trudila da kod tebe ne bude ničeg što bi ko mogao kudit. A toga se nisi držala samo u onim važnim stvarima, nego i u sasvim neznatnim, da ne bi učinila ništa za šta bi tražila oproštaj javnog mnjenja, tog najiskrenijeg sudijske vladarima. Ja i ne mislim da ima ičeg lepšeg nego kad oni koji su na najvišem položaju opraštaju drugima za mnoge stvari, a ne traže oproštaj ni za jednu. Takvo držanje treba da očuvaš i u ovim okolnostima, kako ne bi počinila ništa za šta bi kasnije želela da nije učinjeno, ili barem da je učinjeno drugačije.«

5 »Zatim, najlepše te molim da ne budeš teška i nepopustljiva prema prijateljima. Ta nije moguće da ne vidiš na kakvoj su oni mucu: ne znaju kako da se ophode prema tebi, da li da pred tobom pominju Druza ili ne. Ako u razgovoru zanemare tog izuzetnog mladića, ogrešiće se o njega; ako ga pomenu, naneće bol tebi. Kad god se povučemo iz tvog društva i okupimo po strani, mi sa svim divljenjem koje je zaslužio uznosimo njegova dela i reči. Pred tobom, čutimo o njemu kao zaliveni. Tako ostaješ lišena ogromnog zadovoljstva – pohvala tvome sinu, koje bi, ne sumnjam, daveka produžavala samo kad bi mogla, makar tome žrtvovala ostatak života.

Stoga dopusti, štaviše prizivaj one razgovore u kojima se priča o njemu i širom otvori uši na svaki pomen njegovog imena! I nemoj to smatrati opterećenjem, poput svih onih kojima se u istim okolnostima slušanje uteha čini samo kao nužno zlo. Sada si potpuno prešla u drugu krajnost. Smetnula si s uma lepše strane svoje sudbine i zagledala se u one ružnije: ne osvrćeš se više na vreme koje si provodila sa sinom, na vaše prijatne susrete, na njegovo ljupko detinje umiljavanje ili napredak u obrazovanju. U mislima se grozničavo držiš one poslednje epizode njegovog života i, kao da već sama po sebi nije dovoljno strašna, dodaješ joj užasa sa svoje strane koliko god možeš. Preklinjem te, ne priželjkuj tu krajnje naopaku slavu – da važiš za najnesrećniju od svih! Takođe pomisli na to da nije velika stvar biti hrabar u sreći, kad život teče povoljnim tokom. Ni veština kormilara ne dolazi do izražaja na mirnom moru i uz povoljan vetar, nego treba da ga snađe neka nevolja pa da stavi njegovu srčanost na probu. Stoga ne kloni, već stupaj čvrsta koraka! Kakav god teret da ti padne na pleća, primi ga i ponesi, jer strah koji osećaš samo je trzaj usled praska kojim je otpočela tvoja nevolja. Ništa ne podstiče zavist sudbine u tolikoj meri kao ravnodušnost.«¹⁶ Nakon toga on joj pokaza na onog njenog živog i zdravog sina, kao i na unuke koji su ostali iza umrloga.¹⁷

6 Tvoja se nevolja tamo rešavala, Marcija, Arej se tamo našao da *tebi* pomogne. Zameni uloge i videćeš: on je tebe nastojao da uteši. Hajde, uostalom, zamisli da je tebi oduzeto više no što je ikada ijedna majka izgubila. (Ne umirujem te i ne omalovažavam tvoju nesreću.) Ako se plaćem sudbina nadilazi, onda plaćimo zajedno!¹⁸ Neka nam ceo dan prolazi u žalosti i tuga neka nam rastaće besanu noć! Busajmo se o razderane grudi, udarajmo se i po licu, dajmo jadu oduška i pustimo ga da se iskali kroz mahnitost svake vrste! Ali, ako se nikakvim naricanjem umrla ne mogu povratiti, ako nikakva nesreća ne može pokrenuti kocku sudbine, nepomičnu i dovek nepromenljivu, a smrt zadržava za sebe sve što je otela, onda neka bol nestane, jer je ionako uzaludan.¹⁹ Stoga izađimo na pravi kurs i ne dozvolimo toj sili da nas skrene sa njega! Prezira je dostojan kormilar kome morska struja otme kormilo iz ruku, koji jedra i brod prepusti buri. S druge strane, vredan je hvale onaj koji čak i u brodolomu, dok ga zapljuskuju talasi, ne ispušta kormilo i prkosi buri.

7 »Ali, prirodno je žaliti za bližnjima«, reći ćeš. Ko to osporava, dokle god je umereno? Nas neminovno tišti svaki rastanak sa najdražima, ne

samo njihova smrt. I najčvršćima među nama stegne se srce. Ali, zabluda pridaje tom bolu više no što je priroda odredila.²⁰ Seti se kako je u beslovesnih životinja tugovanje plaho, a opet, kako kratkotrajno: mukanje krava čuje se dan ili dva, a ništa duže ne traje ni mahnit, neobuzdan trk kobila. Divlje zveri, koje se često posle bezuspešne potrage za mladuncima i tumaranja po šumama vraćaju u svoja opustošena legla, vrlo brzo utažuju svoje besnilo. Ptice, pošto uz silnu dreku i graktanje načas obigraju oko ispražnjenih gnezda, odmah se utišaju i nastavljaju svoj let. I uopšte, nijedan živ stvor ne žali za porodom tako dugo kao čovek, koji se grčevito drži svog bola i ne pati onoliko koliko oseća, nego koliko je umislio da treba.²¹

Evo zašto nije prirodno biti slomljen žalošću. Pre svega, gubitak bližnjih više povređuje žene nego muškarce, više varvare nego civilizovan svet, više neuke nego učene.²² A pošto sile koje je priroda opunomoćila imaju podjednak upliv na sve, jasno je da ne može biti prirodno ono što menja svoj uticaj od prilike do prilike. Vatra će opeći ljude svih uzrasta i građane svih gradova, kako muškarce tako i žene. Gvozdeno sečivo će na svačijem telu ispoljiti svoju moć sečenja. Zašto? Zato što je i vatri i sečivu takve moći dala priroda, koja ništa ne određuje prema pojedincu. Siromaštvo, tugu, častoljublje²³ svako doživljava na svoj način, već prema tome kako ga navika nauči, a unapred stvoren strah od svega onoga čega se ne treba plašiti čini čoveka slabim i neotpornim.

8 Nadalje, ono što je prirodno ne smanjuje se kako protiče vreme, a dugi dani zatiru bol: ma kako uporan bio, svakodnevno jačao i kipteo uprkos svim sredstvima za ublažavanje, ipak mu oduzima snagu vreme, taj najdelotvorniji lek za smirivanje mahnitosti. Ti, doduše, još istrajavaš u svojoj dubokoj tuzi, Marcija, ali ona je, čini mi se, već okoštala. Izgubila je onu žestinu koju je imala s početka i postala uporna i tvrdokorna. Pa ipak, i nju će ti, malo po malo, oduzeti vreme. Kad god se budeš bavila nečim drugim, razgalićeš dušu. Sada samu sebe držiš zarobljenu u tom stanju, a nije nimalo svejedno da li tugu sebi dopuštaš ili namećeš. Koliko samo više dolikuje tvojoj prefinjenoj prirodi da sama učiniš kraj žalosti umesto što ga iščekuješ, da ne čekaš dan kada će, protiv tvoje volje, bol sam od sebe prestati. Odreci ga se svojevolejno!²⁴

9 »Otkuda nam onda«, reći ćeš, »tolika ustrajnost u oplakivanju bližnjih ako to nije po nalogu prirode?« Otuda što nijedno zlo ne možemo

zamisliti pre no što nas zadesi, jer nam se čini kao da smo izuzeti, da smo krenuli mirnijim putem nego drugi, pa ne obraćamo pažnju na tuđe nevolje koje nas opominju da takve stvari snalaze svakoga. Tolike pogrebne povorke promiču kraj našeg doma, a mi ne razmišljamo o smrti.²⁵ Toliko je prerano umrlih, a nama se po umu vrzmaju misli o togi naše dečice, o tome kako će služiti vojsku i šta će sve naslediti od oca. Naglo siromašenje tolikih bogataša naprosto bode oči, a nama nikada ne padne na pamet da je i naše bogatstvo na jednako klizavom terenu. Stoga je naš pad utoliko teži što je udarac sudbine manje očekivan. S druge strane, ono što smo davno predvideli ne pogađa nas tako snažno. Ti bi htela da stojiš na udaru svih vrsta oružja, a da strele koje probadaju druge fijuču oko tebe i promašuju te! To je isto kao kada bi loše naoružana nasrtala na nekakve zidine ili na strmo, nepristupačno uporište mnogobrojnih neprijatelja: u tom slučaju očekuj da budeš ranjena i ne sumnjaj da su sve te kamenice, strele i koplja što doleću odozgo bačene upravo na tebe! Kad god neko kraj tebe ili iza tvojih leđa padne, ti poviči: »Nećeš me prevariti, sudbino, nećeš me oboriti bezbrižnu i uljuljkanu u osećanje sigurnosti! Znam šta smeriš. Drugoga si možda i snašla, ali na mene si se namerila.«²⁶ Ko je ikada gledao na svoje životne okolnosti s mišlju da će jednom umreti? Ko se od nas ikad usudio da razmišlja o progonstvu, o siromaštvu, o žalu za bližnjima? I ko ne bi, opomenut da o svemu ipak porazmisli, odbacio taj savet kao zlu slutnju i pozeleo sva ta zla neprijateljima, ili čak samom svome neuviđavnom savetodavcu? »Nisam mislila da će se to desiti«, kažeš. Zar zaista pomišljaš da se neće dogoditi ništa od onoga što znaš da može biti, što vidiš da je snašlo već mnoge? Izvanredan je onaj stih, tako dobar kao da nije došao s pozornice:

Može snaći svakoga što snalazi ma koga.²⁷

Taj što izgovara stih izgubio je decu; to se i tebi može desiti. Proglašen je krivim; i tvoja je nevinost u opasnosti. Eto, ta zabluda nas obmanjuje, razmekšava, dok podnosimo muke za koje ni u snu nismo pretpostavljali da nas mogu snaći. Oduzima snagu sadašnjim nevoljama onaj ko predvidi buduće.

10 Šta god, Marcija, bilo to što sticajem okolnosti iskršava u našoj blizini – deca, počasti, bogatstvo, prostrane dvorane i predvorja dupke puna bučnih klijenata koji nisu stigli na red²⁸, slavno ime, blagorodna ili lepa žena i ostalo što zavisi od nestalne, promenljive sudbine – sve je to

tuda, privremeno ustupljena raskoš, ništa od toga nije nam poklonjeno. Scena je, dakle, ukrašena spravama koje su pribavljene s raznih strana i koje će biti vraćene svojim vlasnicima: neke već prvog dana, neke drugog, a tek će poneka ostati do samog kraja.²⁹ Stoga nemamo razloga da se sobom dičimo kao da smo okruženi sopstvenim posedima. Primili smo pozajmicu. Naše je da je koristimo i uživamo, a koliko dugo – to određuje zajmodavac. Potrebno je da uvek držimo u pripravnosti ono što nam je dato na neodređeno vreme i da to bez prigovora vratimo onda kada se od nas zatraži. Grdan li je dužnik koji zapodeva svađu s poveriocem!³⁰ Stoga sve svoje bližnje – i one za koje po redu rađanja želimo da nas nadžive i one koji sami, sasvim pravično, žele da mi nadživimo njih – treba voleti na takav način kao da nam ništa ne garantuje da će ostati uz nas doveka, pa čak ni zadugo. Često treba sebe podsećati na to da volimo nešto što će nestati, što takoreći već nestaje. Šta god ti je sudbina dala, to je kao da poseduješ imovinu bez jemca. Prepustite se zadovoljstvu koje vam pružaju vaša deca, zauzvrat im dajte da ona uživaju u vama i bez oklevanja kušajte svu radost koju otud možete dobiti! Niko vam ne može proreći šta donosi prva sledeća noć – preterujem! – niko ne može reći šta će se zbiti do isteka ovog časa. Valja žuriti, smrt je iza leđa. Još malo pa će se na sve strane rasuti vaša pratnja, još malo pa će na dati znak i vaše društvo biće raspršeno! Smrt na kraju svakoga dogradi, a vi jadnici ne znate da vam život protiče u bekstvu.

Ako već oplakuješ svog umrlog sina, znaj da uzrok tome treba tražiti u vremenu njegovog rođenja: smrt mu je bila prorečena još dok se rađao. Pod tim je uslovom bio začet, taj ga je usud pratio još od materice. Potpali smo pod vlast sudbine, svirepu i nepobedivu, da bismo njenom samovoljom trpeli i zaslužno i nezaslužno. Ona će zlostavljati naša tela despot-ski, besramno i surovo. Jedne će opržiti plamenom, bilo za kaznu ili kao lek; druge će sapeti u okove, a za to će pružiti priliku čas neprijateljima čas sugrađanima. Neke će vijati gole po nemirnim morima, a čak i ako se izbo-re s talasima, neće ih ni na peščani žal ni na obalu izbaciti, nego pravo u utrobu kakve goleme nemani. Druge će pak, iznurene svakojakim bolešti-nama, dugo držati ni žive ni mrtve. Kao nepouzdana i ćudljiva gospodari-ca koja ne haje za svoje robove, kažnjavaće i darivaće kako joj se prohte.

11 Zašto oplakivati delove? Život u celini tera na plač. Nove muke navalice na tebe pre no što i stare prebrineš. Stoga pogotovo vi žene, koje

tako neumereno patite, treba da se obuzdavate i da snagu svog srca podjednako raspoređujete protiv mnogih bolova koji vas muče. Zatim, čemu taj zaborav sopstvene i sveopšte uslovljenosti? Rođena si smrtna, smrtne si i rodila. Zar si se zaista – premda i sama mekana, raspadljiva plot stalno izložena klicama raznih bolesti – ponadala da si od tako krhke građe mogla iznedriti nešto postojano i večno? Umro ti je sin. To jest, stigao je na onaj cilj kojem hrle svi koje smatraš srećnijima od njega. Sva ova svetina što se gloži po trgovima, što gleda predstave u pozorištima i moli se po hramovima kreće se ka tom istom cilju, neki brže, neki sporije. I one koje voliš i poštuješ i one koje prezireš isti će pepeo progutati. Očito nam to poručuje onaj natpis na delfijskom proročištu: SPOZNAJ SEBE.³¹ Šta je čovek? Posuda koju može slomiti svaki udar, svaki potres. Ne treba ti velika oluja da te razbije u paramparčad. Sa čime god da se sudariš, nastradaćeš. Šta je čovek? Slabašno i lomno telo, nago, po samoj svojoj prirodi bespomoćno, očajnički zavisno od tuđe pomoći, izloženo svim udarcima sudbine. Tek što je dobro izvežbalo svoje mišice, skončava kao hrana svakojakom zverinju, kao žrtva ovoga ili onoga. Satkano od slabe i mekane građe, samo naoko lepo, neotporno je na hladnoću, toplotu i napore, a opet – sam nerad i dokolica odvođe ga u postepenu propast. U strahu za svoju hranu, čas klone duhom u oskudici, čak ne može da diše od prepuna stomaka. Nespokojno i zabrinuto za svoju sigurnost, isprekidana i nemirna daha koji kakav iznenadni strah ili neočekivan snažni zvuk izbija iz pluća, ono uvek samo sebe hrani strepnjom, tom otrovnom i štetnom hranom. I mi se još čudimo smrti, kojoj je dovoljan jedan jedini ropac? Ta zar telu zaista mnogo treba da propadne? Za njega je smrtonosno već i ono bez čega ne bi moglo živeti: miris, ukus, zamor, bdenje, piće, hrana. Kud god krene, odmah postaje svesno svoje nemoći. Ne podnosi jednako sva podneblja: usled vode ili vazduha drugačijeg kvaliteta, usled ma i najmanjeg povoda ili nezgode, ono poboljeva, slabi i propada. Započevši život plaćem, to tako kukavno stvorenje uspeva u međuvremenu da podigne silnu galamu!³² Šta mu sve ne pada na pamet u zaboravu sopstvenog položaja! Dok sanjari o besmrtnosti i večnosti, nalazeći u tim snovima mesta i za svoje unuke i prauunuke, dok teži ka tako dalekim ciljevima, smrt se obrušava na njega i ono što nazivamo starošću prolazi za samo nekoliko godina.

12 Čak i ako tvoj bol ima ikakve svrhe, postavlja se pitanje potiče li on od tvojih teškoća ili iz obzira prema teškoćama kroz koje je prošao

pokojnik.³³ Da li te u gubitku sina pogađa to što ti za života nije pružio nikakvu radost ili to što bi ti, da je duže poživio, pružio više? Ako kažeš da ti nije pružio ništa, učinićeš sebi gubitak podnošljivijim, jer ljudima manje nedostaje ono što im nije donelo nikakve radosti ni zadovoljstva. Ako pak priznaš da ti je doneo mnogo radosti, ne treba da žališ zbog onoga što ti je oduzeto, nego da budeš zahvalna na onome što ti je sudbina dala. Jer, dovoljno ti je velika nagrada za trud već i to što ti je uopšte pružena prilika da podižeš dete. Zar može biti da roditelji najveću nagradu za vaspitanje dece ne nalaze u samom vaspitanju, kada čak i oni koji najrevnosnije gaje štenad, ptice i druge beskorisne ljubimce uživaju u posmatranju i maženju tih beslovesnih stvorenja te u njihovom ljupkom umiljavanju? Stoga, čak i ako ti marljivost tvoga sina nije ničemu koristila, ako ti njegova brižljivost nije ništa sačuvala, a razboritost nikakvih saveta pružila, već i to što si ga imala, što si ga volela, dovoljna ti je nagrada.

»Ali, mogla je da potraje duže«, reći ćeš, »da bude veća.« Pa ipak, bolje si prošla ovako nego da sina nisi ni imala. Jer, ako bi trebalo izabrati između toga ne biti srećan dugo ili ne biti srećan uopšte, svakako je bolje da nam se dogode dobre stvari koje će proći nego nikakve. Da li bi više volela da si imala nekog izroda koji bi samo igrao ulogu i nosio ime sina, ili nekoga sa vrlinama kakve su krasile tvoje dete – mladića koji je brzo postao razborit i čestit, koji je brzo postao suprug i otac, koji je brzo postao revnostan u obavljanju svih dužnosti, pa i sveštenečkih, koji kao da je sa svime time svesno žurio? Skoro nikoga ne snalazi u isti mah i veliko i dugotrajno dobro. Sreća nije postojana i ne traje do kraja života osim ako ne nastupa polako i neprimetno. Premda su odlučili da ti sina brzo oduzmu, bogovi su ti ga odmah dali onakvog kakvim čovek može postati tek posle dugotrajnih napora. Čak ne možeš reći ni da su bogovi baš tebe izabrali s namerom da ti uskrate radosti koje sin pruža roditelju. Osvrni se na svekoliko mnoštvo poznatih i nepoznatih i posvud će ti se ukazati ljudi koji su pretrpeli veća zla nego ti. To su na svojoj koži osetile velike vojskovođe, osetili su i carevi. Čak ni pojedini bogovi nisu bolje prošli u mitovima – zato, čini mi se, da bi nam to što i božanska bića umiru služilo kao olakšanje pred smrću najbližih.³⁴ Obazri se, kažem, na sve te ljude! Nećeš moći da upreš prstom ni u jednu kuću toliko nesrećnu da ne nalazi utehu u tome što je neka druga još nesrećnija. Daleko bilo da o tvojoj naravi mislim tako loše pa da mi se učini kako ćeš lakše podneti

svoj udes ako ti predočim ogroman broj drugih ožalošćenih! Zlurada je uteha ukazivati na mnoštvo nesrećnika. Neke ću ipak spomenuti, ne zato da bi videla kako se često to ljudima događa – jer smešno je sabirati primere ljudske smrtnosti – već da bi videla da je bilo mnogo onih koji su sebi ublažili muke podnoseći ih mirno. Počecu od onoga »najsrećnijeg«.

Lucije Sula izgubio je sina, ali to nije ublažilo njegovu zlobu ni obuzdalo vatrenu hrabrost u borbi s neprijateljima i sugrađanima, niti je dovelo do toga da ispadne kako je onaj svoj nadimak prisvojio neosnovano.³⁵ Jer, Sula je nadimak uzeo tek posle sinovljeve smrti, ne uplašivši se ni mržnje ljudi, čijom su nesrećom plaćene sve one po njega više nego povoljne okolnosti, niti zavisti bogova, čijom je krivicom on i bio tako srećan³⁶. No, to kakav je Sula bio neka ostane među stvarima o kojima još nije izrečen konačan sud; čak i njegovi neprijatelji priznaće da se oružja latio kad je valjalo i takođe ga položio kad je valjalo.³⁷ Ono o čemu je ovde reč biće neosporno: ne može biti najveće zlo ono što snalazi i najveće srećnike.

13 Jedan pontifik po imenu Pulvil, kome je za sinovljevu smrt javljeno u trenutku dok je posvećivao bogu kapitolski hram i držao se za njegov dovrat³⁸, naveo je Grke da se ne dive previše onom svome znamenitom ocu koji je vest o smrti sina primio upravo u času kad je prinosio žrtvu i koji je tada samo zapovedio frulašu da prekine svirku i skinuo venac sa glave, a sve ostalo dovršio po propisu.³⁹ Pulvil se, naime, napravio kao da vest nije ni čuo, izgovorio je uobičajene reči sveštene molitve ne prekinuvši je ni uzdahom i time pridobio Jupiterovu milost za svoga sina. Zar ne misliš da mora imati neku granicu tuga koja ni u svome prvom danu i prvom naletu nije uspela da odvuče od javnog žrtvenika i bogougodne ceremonije čoveka kome je umrlo rođeno dete? Herkula mi, dostojan je bio Pulvil tako znamenitog posvećenja, dostojan najuglednije sveštene službe, kad nije prestao da štuje bogove ni u njihovom gnevu! Ipak, čim se vratio kući, oči mu se ispuniše suzama, izusti poneku reč tuge i obavi sve što je običaj nalagao da se ukaže umrlima, a zatim povрати onaj isti izraz lica koji je imao na Kapitolu.

Negde upravo u danima svog najslavnijeg trijumfa, u kojem je pred svojim kolima vodio okovanog Perseja, kralja čuvenog imena, Paul je dva sina ustupio na posinjenje, a drugu dvojicu – onu koju je bio ostavio kraj sebe – sahranio.⁴⁰ Šta misliš, kakvi su bili ti koje je zadržao kad je jedan od ustupljenih bio Scipion? Ne bez tuge gledao je rimski narod

Noel Putnik

upražnjena Paulova kola. On je ipak održao govor i zahvalio bogovima na tome što su mu ispunili želju. Reče, naime, kako je bogove bio zamolio sledeće: ako bi se zbog veličanstvene pobede nešto moralo dati Zavisti, da se to namiri radije na njegovu nego na državnu štetu.⁴¹ Vidiš kako je široka srca podneo svoju nesreću? Zahvalio je na smrti sopstvene dece! A koga je više mogao potresti takav jedan preokret sudbine? U isti mah izgubio je i utehu i potporu. Uprkos tome, Perseju se nije posrećilo da Paula vidi tužnog.⁴²

Napomene

¹ Marcija je jedna obrazovana i bogata rimska matrona, nekada bliska prijateljica Livije Auguste. Premda je povod za Senekinu utehu smrt njenog sina Metelija, nad celim spisom nadneo se lik Marcijinog oca Aula Kremucija Korda, historičara republikanske orijentacije i u svoje vreme veoma cenjenog čoveka. Seneka uvodi Korda u priču na samom početku spisa, a taj potez pravda nastojanjem da Marciju uteši podsećanjem na »sokratovsku« smrt njenog oca i na duševnu snagu koju je ona tada pokazala.

Kord se svojom slobodoumnosću i političkim stavovima zamerio Tiberijevom zloglasnom pretorijanskom prefektu Eliju Sejanu. U svojim *Analima* on je posvetio naročitu pažnju poslednjem periodu republike i otvoreno hvalio Marka Bruta i Gaja Kasija, kojeg je nazvao poslednjim Rimljaninom. Time je navukao na sebe mržnju Sejanove klike, kojoj je pružio idealan povod za napad oštro se izjasnivši protiv predloga da se ovome podigne statua u obnovljenom Pompejevom pozorištu. Dva Sejanova satelita, kako ih Seneka naziva, optužila su Korda pred carem, a on je, znajući da mu sleduje smrtna kazna, rešio da ih preduhitri i svojevoljno oduzeo sebi život gladovanjem. Na samrti se – nalik Sokratu i kasnije samom Seneki – oprostio od bližnjih jednom nadahnutom besedom, koju delimično prenosi Tacit (*Ann.* 4,35–36). Edili su, po Tiberijevoj zapovesti, spalili sve njegove spise, ali su Marcija i Kordovi prijatelji uspeali da sačuvaju prepise. Posle Tiberijeve smrti Kaligula je amnestirao sve političke protivnike svog prethodnika i dozvolio objavljivanje svih dotad zabranjenih spisa. Kordova dela su objavljena, a njegova slava javno potvrđena. Očito je, dakle, da tešenje Kordove kćeri nije moglo biti lišeno političke pozadine. Koliko je njegova smrt bila idealan primer stoičkog bekstva od patnje, toliko je poslužila Seneki kao sjajan povod za osudu vladarske tiranije i pohvalu republikanskog slobodoumlja. No, njegove političke pretenzije ne treba preuveličavati. Pohvala Kordu i republikanska nostalgija kojom je spis prožet odaju više utisak političke koketerije nego čvrstog i jasnog stava. Na to ukazuje još jedan detalj. Seneka, naime, upućuje Marciji utehu čitave tri godine posle smrti njenog sina. Možda je on zaista, kako sam kaže, čekao da vreme, »taj prirodni melem«, učini svoje, a onda, kad je video da Marcijina tuga ne jenjava, uzeo stvar u svoje ruke. Pre će biti, međutim, da je čekao Tiberijevu smrt i promenu političke klime: *Utešni spis Marciji* sastavljen je, kako se pretpostavlja, početkom ili sva-kako tokom Kaliguline vladavine. To znači da se Senekina osuda Sejana i, posredno, Tiberija odlično uklopila u Kaligulino prvobitno nastojanje da izgladi odnose sa senatom te da je bila u saglasju sa zvaničnom rehabilitacijom Korda. Drugim rečima, Seneka je, po svoj prilici, za svoj nastup odabrao politički bezbedan trenutak.

S druge strane, Kordova sudbina poslužila je Seneki kao stožer za osnovnu temu njegovog spisa, a to je stoička odbrana smrti, o čemu je već bilo reči. Da je osnovna tema upravo to, a ne uteha, očito je već iz uvodne metafore: na optuženičku klupu izvedena je sudbina, to jest smrt, a Marcija je (to nije sasvim jasno) tužilac ili sudija, ili

oboje u isti mah. Na tako postavljenoj sceni Seneka, očekivano, preuzima na sebe ulogu branioca. Metafora kao da najavljuje i retorski karakter utehe jer uvodi kontekst sudske besede, koja je Seneki u to vreme – vreme uspona u karijeri – morala biti više nego bliska. U tom kontekstu, tešenje ožalošćene majke pokazuje se bezmalo kao sporedan cilj, čak samo povod, a o tome možda najbolje svedoči činjenica da je u celom spisu, kroz koji defiluju tolika imena, Seneka spomenuo ime Marcijinog sina Metelija jedan jedini put, i to tek u 16. poglavlju. O samome Meteliju, ako izuzmemo uobičajene i sasvim uopštene pohvale pokojnikove ličnosti, ne saznajemo ništa više osim da je vrlo mlad postao otac i sveštenik.

Prevod je izrađen na osnovu sledećeg izdanja: J. W. BASORE (prev.), *Seneca, Moral Essays*, II, LCL 1970.

2 Dvosmisleno mesto: non optabas superstitem u kontekstu može značiti »nisi želela da nadživi tebe« ili »nisi želela da nadživi tvoju decu«.

3 »Izmenjene okolnosti« su Tiberijeva smrt 37. godine i Kaligulina amnestija Tiberijevih protivnika i njihovih spisa, čije je izdavanje ovaj bio zabranio.

4 Još jedna dvosmislenost: *rerum fides auctori suo magno imputata* može značiti »verodostojnost uzeta kao velika krivica« i stoga skupo plaćena, ili »verodostojnost pripisana u veliku zaslugu« i stoga ovenčana slavom.

5 Plutarh misli suprotno: i on poredi svežu tugu sa upaljenom ranom (Cons. Apol., 102a), ali smatra da ranu treba pustiti da sazri sama od sebe: οἱ βέλτιστοι τῶν ἱατρῶν... ἔῶσι τὸ βαρύνον τῆς φλεγμονῆς... αὐτὸ δι' αὐτοῦ λαβεῖν πέψιν.

6 Pošto ni u jednom braku nije dobio sina, August je prvo za naslednika odredio sestra Marcela, kojeg je oženio svojom ćerkom Julijom, ali je ovaj umro. Još jedan od najozbiljnijih kandidata bio je Druz, sin Augustove žene Livije, ali ni on nije poživio dovoljno dugo.

7 Marcela, između ostalih, veliča Vergilije u Eneidi, 6,860 i d.

8 Ovo je posredan ukor Marciji, kojoj su ostale dve ćerke sa svojom decom i još dve ćerke njenog preminulog sina (16,6).

9 Povevši 12. p.n.e. ofanzivu protiv germanskih plemena, Druz je pojedina od njih primorao da priznaju rimsku vlast i time stekao ogromnu popularnost u vojsci i narodu. Nastavio je prodor na istok i stigao 9. p.n.e. do Elbe, ali je iste godine umro od posledica preloma noge.

10 Izrazito oštećeno mesto sa mnogo predloženih čitanja. Čitanje prihvaćeno u ovom prevodu glasi: aut honestum erat Caesare aut aequom Tiberio salvo.

11 Up. Plut. Cons. ux. 609a.

12 Uzeto je čitanje arbitrium umesto arbitrum.

13 Tj. Livije, koja je tako nazvana otkako ju je August zvanično uveo u rod Julijevaca.

14 Motiv filozofa koji teši ožalošćenu kraljicu koristi i Plutarh, Cons. Apol. 111f.

- 15 Up. Sen. Helv. 18,3 nihil tibi deerit praeter numerum.
- 16 »Zavist sudbine« (*invidia fortunae*) opšte je mesto u antičkom shvatanju zla ili nesreće koja snalazi čoveka. Up. Plut. Cons. Apol., 105b.
- 17 Sin je Tiberije, a među unucima su Germanik, budući vojskovođa i Kaligulin otac, i Klaudije, budući car.
- 18 Up. gotovo identično mesto u Sen. Polyb. 2,1 *nam si quicquam tristitia profecturi sumus, non recuso quicquid lacrimarum fortunae meae superfuit tuae fundere. ... Conqueramur.*
- 19 Ibid. 4,3 *lacrimae nobis deerunt ante quam causae dolendi.* O uzaludnosti tugovanja up. takođe Plut. Cons. ad Apol. 105f–106b.
- 20 Up. Plut. Cons. ux. 609e i Sen. Polyb. 18,4.
- 21 Ovu misao kasnije ponavlja, Marc. 19,1 *opinio est ergo quae nos cruciat, et tanti quodque malum est quanti illud taxavimus.*
- 22 Identično mesto nalazimo kod Plutarha, Cons. Apol. 113a: γυναῖκες γὰρ ἀνδρῶν εἰσι φιλοπενθέστεραι καὶ οἱ βάρβαροι τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ χεῖρους ἄνδρες τῶν ἀμεινόνων. Ono što su za Seneku *placidae eruditaeque gentis homines* za Plutarha su naprosto Ἑλληνας.
- 23 Umesto *ambitionem* (»častoljublje«) predložena su brojna druga čitanja. Neka od njih, kao *amissionem* (»gubitak«) ili *abitionem* (»odlazak, smrt«), imaju više smisla u datom kontekstu.
- 24 Up. Plut. Cons. Apol. 112c.
- 25 Još jedan topos iz repertoara, up. Sen. Polyb. 11,1 *cotidie praeter oculos nostros transeunt notorum ignotorumque funera, nos tamen aliud agimus.*
- 26 Još jedna varijacija stoičke teme o »pripremljenosti« i »pomirenosti« kao izrazima volje da se usaglasimo s prirodom. Up. maksimu *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt* (Sen. Ep. 107,11; izreka je pripisana stoiku Kleantu iz Asa). Up. takođe Sen. Helv. 4,3: *Facile eam [sc. fortunam] sustinet qui semper expectat.*
- 27 Stih Publilija Sirijca (I vek p.n.e.), koji je pisao mime s naglašenim moralističkim tendencijama.
- 28 Motiv nezadovoljnih klijenata koji nisu stigli na red javlja se i u Polyb. 4,2.
- 29 Upada u oči rigidnost ovog stoičkog stava: žena i deca su *apparatus, instrumenta*. »Stoicizam je emocionalno skučen i u izvesnom smislu fanatičan« (B. Rasel, Istorija zapadne filozofije, 258).
- 30 Up. Cic. Tusc. 1,93. Takođe Plut. Cons. Apol. 116a i Sen. Polyb. 10,4.
- 31 Senekin prevod pitijске izreke ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ, koja je pripisana mudracu Hilonu. Na nju se poziva i Plutarh, Cons. Apol. 116c.
- 32 Up. Sen. Polyb. 4,3 *non vides qualem nobis vitam rerum natura promissit, quae primum nascentium hominum fletum esse voluit?* Takođe Lucr. 5,222 i d.

33 O sebičnosti bola up. Plut. Cons. Apol. 19 οἱ πενθοῦντες τοὺς οὕτως ἀποθανόν-
τας ἑαυτῶν ἔνεκα πενθοῦσιν ἢ τῶν κατοικομένων; takođe Sen. Polyb. 9,1.

34 Očito misli na polubogove Herakla i Dioskure, a možda i na Pana, jedinog boga za
kojeg se verovalo da je umro.

35 Lucije Kornelije Sula uzeo je posle pobeđe nad pontskim kraljem Mitridatom 81.
p.n.e. nadimak *Felix* (»Srećni«).

36 Nejasno i dvosmisleno mesto: *quorum illud crimen erat, Sulla tam felix* može značiti
ono što stoji u prevodu ako se *crimen* shvati kao »krivica«, ali može se prevesti i na
sledeći način: »koji su Suli prigovorili baš to što je bio tako srećan« [i zato mu za kaznu
oduzeli sina]. U tom slučaju reč *crimen* bi se shvatila kao »optužba, prekor«, a izrečena
misao dovela u vezu sa idejom o zavisti bogova prema suviše srećnim ljudima.

37 Tu se misli na Sulino nesvakidašnje dobrovoljno povlačenje s vlasti u trenutku
najveće moći.

38 Ritualni detalj prilikom posvećivanja hrama.

39 Reč je o atinskom piscu Ksenofontu. Njegov sin Gril poginuo je u bici kod
Mantineje 362. p.n.e., a Seneka propušta da spomene kako je Ksenofont, čuvši da mu
je sin poginuo hrabro, venac ponovo stavio na glavu. Potpuniju priču daje Plutarh,
Cons. Apol. 118f–119a, kao i Diogen Laertije, 2,54.

40 Vojskovođa Emilije Paul porazio je u bici kod Pidne 168. godine p.n.e. poslednjeg
makedonskog kralja Perseja. Jedan od sinova, kojeg je (po starom rimskom običaju)
dao na usvojenje rodu Scipiona, bio je čuveni Scipion Afrikanac Mlađi, razoritelj
Kartagine.

41 Videti nap. 16.

42 Priču o Paulu i njegovim sinovima nalazimo i u Sen. Polyb. 14,5. I Plutarh, Cons.
Apol. 118d–119d, daje čitav niz primera znamenitih ljudi koji su neustrašivo podneli
vesti o smrti sinova.

L. Annaei Senecae dialogorum liber VI ad Marciam de consolatione, 1–13

1 Nisi te, Marcia, scirem tam longe ab infirmitate muliebris animi quam a ceteris uitiiis recessisse et mores tuos uelut aliquod antiquum exemplar aspici, non auderem obuiam ire dolori tuo, cui uiri quoque libenter haerent et incubant, nec spem concepissem tam iniquo tempore, tam inimico iudice, tam inuidioso crimine posse me efficere ut fortunam tuam absolueres. Fiduciam mihi dedit exploratum iam robur animi et magno experimento adprobata uirtus tua.

Non est ignotum qualem te in persona patris tui gesseris, quem non minus quam liberos dilexisti, excepto eo quod non optabas superstitem. Nec scio an et optaueris; permittit enim sibi quaedam contra bonum morem magna pietas. Mortem A. Cremuti Cordi parentis tui quantum poteras inhibuisti; postquam tibi apparuit inter Seianianos satellites illam unam patere seruitutis fugam, non fauisti consilio eius, sed dedisti manus uicta, fudistique lacrimas palam et gemitus deuorasti quidem, non tamen hilari fronte texisti, et haec illo saeculo quo magna pietas erat nihil impie facere. Vt uero aliquam occasionem mutatio temporum dedit, ingenium patris tui, de quo sumptum erat supplicium, in usum hominum reduxisti et a uera illum uindicasti morte ac restituisti in publica monumenta libros quos uir ille fortissimus sanguine suo scripserat. Optime meruisti de Romanis studiis: magna illorum pars arserat; optime de posteris, ad quos ueniet incorrupta rerum fides, auctori suo magno inputata; optime de ipso, cuius uiget uigebitque memoria quam diu in pretio fuerit Romana cognosci, quam diu quisquam erit qui reuerti uelit ad acta maiorum, quam diu quisquam qui uelit scire quid sit uir Romanus, quid subactis iam ceruicibus omnium et ad Seianianum iugum adactis indomitus, quid sit homo ingenio animo manu liber. Magnum mehercules detrimentum res publica ceperat, si illum ob duas res pul-

cherrimas in obliuionem coniectum, eloquentiam et libertatem, non eruisses: legitur, floret, in manus hominum, in pectora receptus uetustatem nullam timet; at illorum carnificum cito scelera quoque, quibus solis memoriam meruerunt, tacebuntur.

Haec magnitudo animi tui uetuit me ad sexum tuum respicere, uetuit ad uultum, quem tot annorum continua tristitia, ut semel obduxit, tenet. Et uide quam non subrepam tibi nec furtum facere adfectibus tuis cogitem: antiqua mala in memoriam reduxi et, ut scires hanc quoque plagam esse sanandam, ostendi tibi aeque magni uulneris cicatricem. Alii itaque molliter agant et blandiantur, ego conflagrare cum tuo maerore constitui et defessos exhaustosque oculos, si uerum uis magis iam ex consuetudine quam ex desiderio fluentis, continebo, si fieri potuerit, fauente te remediis tuis, si minus, uel inuita, teneas licet et amplexeris dolorem tuum, quem tibi in filii locum superstitem fecisti. Quis enim erit finis? Omnia in superuacuum temptata sunt: fatigatae adlocutiones amicorum, auctoritates magnorum et adfinium tibi uirorum; studia, hereditarium et paternum bonum, surdas aures inrito et uix ad breuem occupationem proficiente solacio transeunt; illud ipsum naturale remedium temporis, quod maximas quoque aerumnas componit, in te una uim suam perdidit. Tertius iam praeterit annus, cum interim nihil ex primo illo impetu cecidit: renouat se et corroborat cotidie luctus et iam sibi ius mora fecit eoque adductus est ut putet turpe desinere. Quemadmodum omnia uitia penitus insidunt nisi dum surgunt oppressa sunt, ita haec quoque tristitia et misera et in se saeuientia ipsa nouissime acerbitate pascuntur et fit infelicis animi praua uoluptas dolor. Cupissem itaque primis temporibus ad istam curationem accedere; leniore medicina fuisset oriens adhuc restringenda uis: uehementius contra inueterata pugnandum est. Nam uulnere quoque sanitas facilis est, dum a sanguine recentia sunt: tunc et uruntur et in altum reuocantur et digitos scrutantium recipiunt, ubi corrupta in malum ulcus uerterunt. Non possum nunc per obsequium nec molliter adgredi tam durum dolorem: frangendus est.

2 Scio a praeceptis incipere omnis qui monere aliquem uolunt, in exemplis desinere. Mutari hunc interim morem expedit; aliter enim cum alio agendum est: quosdam ratio ducit, quibusdam nomina clara opponenda sunt et auctoritas quae liberum non relinquat animum ad speciosa stupentibus. Duo tibi ponam ante oculos maxima et sexus et saeculi tui exempla: alterius feminae quae se tradidit ferendam dolori, alterius quae pari adfecta casu, maiore damno, non tamen dedit longum in se malis suis dominium, sed cito animum in sedem suam reposuit. Octauia et Liuia, altera soror Augusti, altera uxor, amiserunt filios iuuenes, utraque spe futuri principis certa.

Octauia Marcellum, cui et auunculus et socer incumbere coeperat, in quem onus imperii reclinare, adulescentem animo alacrem, ingenio potentem, sed frugalitatis continentiaeque in illis aut annis aut opibus non mediocriter admirandae, patientem laborum, uoluptatibus alienum, quantumcumque inponere illi auunculus et, ut ita dicam, inaedificare uoluisset laturum; bene legerat nulli cessura ponderi fundamenta. Nullum finem per omne uitae suae tempus flendi gemendique fecit nec ullas admisit uoces salutare aliquid adferentis, ne auocari quidem se passa est; intenta in unam rem et toto animo adfixa, talis per omnem uitam fuit qualis in funere, non dico non [est] ausa consurgere, sed adleuari recusans, secundam orbitatem iudicans lacrimas mittere. Nullam habere imaginem filii carissimi uoluit, nullam sibi de illo fieri mentionem. Oderat omnes matres et in Liuiam maxime furebat, quia uidebatur ad illius filium transisse sibi promissa felicitas. Tenebris et solitudini familiarissima, ne ad fratrem quidem respiciens, carmina celebrandae Marcelli memoriae composita aliosque studiorum honores reiecit et aures suas aduersus omne solacium clusit. A sollemnibus officiis seducta et ipsam magnitudinis fraternae nimis circumlucentem fortunam exosa defodit se et abdidit. Adsidentibus liberis, nepotibus lugubrem uestem non deposuit, non sine contumelia omnium suorum, quibus saluis orba sibi uidebatur.

3 Liuia amiserat filium Drusum, magnum futurum principem, iam magnum ducem; intrauerat penitus Germaniam et ibi signa Romana fixerat ubi uix ullos esse Romanos notum erat. In expeditione decesserat ipsis illum hostibus aegrum cum ueneratione et pace mutua prosequentibus nec optare quod expediebat audentibus. Accedebat ad hanc mortem, quam ille pro re publica obierat, ingens ciuium prouinciarumque et totius Italiae desiderium, per quam effusis in officium lugubre municipiis coloniisque usque in urbem ductum erat funus triumpho simillimum. Non licuerat matri ultima filii oscula gratumque extremi sermonem oris haurire; longo itinere reliquias Drusi sui prosecuta, tot per omnem Italiam ardentibus rogis, quasi totiens illum amitteret, irritata, ut primum tamen intulit tumulo, simul et illum et dolorem suum posuit, nec plus doluit quam aut honestum erat Caesare aut aequum saluo. Non desiit denique Drusi sui celebrare nomen, ubique illum sibi priuatim publiceque repraesentare, libentissime de illo loqui, de illo audire: cum memoria illius uixit, quam nemo potest retinere et frequentare qui illam tristem sibi reddidit.

Elige itaque utrum exemplum putes probabilius. Si illud prius sequi uis, eximes te numero uiuorum: auersaberis et alienos liberos et tuos ipsumque quem desideras; triste matribus omen occures; uoluptates honestas, permissas, tamquam parum decoras fortunae tuae reicies; inuisa haerebis in luce et aetati tuae, quod non praecipitet te quam primum et finiat, infestissima eris; quod turpissimum alienissimumque est animo tuo in meliorem noto partem, ostendes te uiuere nolle, mori non posse. Si ad hoc maximae feminae te exemplum adplicueris moderatius, mitius, non eris in aerumnis nec te tormentis macerabis: quae enim, malum, amentia est poenas a se infelicitatis exigere et mala sua non augere! Quam in omni uita seruasti morum probitatem et uerecundiam, in hac quoque re praestabis; est enim quaedam et dolendi modestia. Illum ipsum iuuenem, dignissimum qui te laetam semper nominatus cogitatusque faciat, meliore pones loco, si matri suae, qualis uiuus solebat, hilarisque et cum gaudio occurrit.

4 Nec te ad fortiora ducam praecepta, ut inhumano ferre humana iubeam modo, ut ipso funebri die oculos matris exsiccem. Ad arbitrium tecum ueniam: hoc inter nos quaeretur, utrum magnus dolor esse debeat an perpetuus. Non dubito quin Iuliae Augustae, quam familiariter coluisti, magis tibi placeat exemplum: illa te ad suum consilium uocat. Illa in primo feruore, cum maxime inpatientes ferocesque sunt miseriae, consolandam se Areo, philosopho uiri sui, praebuit et multum eam rem profuisse sibi confessa est, plus quam populum Romanum, quem nolebat tristem tristitia sua facere, plus quam Augustum, qui subducto altero adminiculo titubabat nec luctu suorum inclinandus erat, plus quam Tiberium filium, cuius pietas efficiebat ut in illo acerbo et defleto gentibus funere nihil sibi nisi numerum deesse sentiret. Hic, ut opinor, aditus illi fuit, hoc principium apud feminam opinionis suae custodem diligentissimam: »usque in hunc diem, Iulia, quantum quidem ego sciam, adsiduus uiri tui comes, cui non tantum quae in publicum emittuntur nota, sed omnes sunt secretiore animorum uestrorum motus, dedisti operam ne quid esset quod in te quisquam rependeret; nec id in maioribus modo obseruasti, sed in minimis, ne quid faceres cui famam, liberam principum iudicem, uelles ignoscere. Nec quicquam pulchrius existimo quam in summo fastigio conlocatos multarum rerum ueniam dare, nullius petere; seruandus itaque tibi in hac quoque re tuus mos est, ne quid committas quod minus aliterue factum uelis.

5 »Deinde oro atque obsecro ne te difficilem amicis et intractabilem praestes. Non est enim quod ignores omnes hos nescire quemadmodum se gerant, loquantur aliquid coram te de Druso an nihil, ne aut obliuio clarissimi iuuenis illi faciat iniuriam aut mentio tibi. Cum secessimus et in unum conuenimus, facta eius dictaque quanto meruit suspectu celebramus; coram te altum nobis de illo silentium est. Cares itaque maxima uoluptate, filii tui laudibus, quas non dubito quin uel inpendio uitae, si potestas detur, in aeuum omne sis prorogatura. Quare patere, immo arcesse sermones quibus ille narretur, et apertas aures praebe ad nomen memoriamque filii tui; nec hoc graue duxeris ceterorum more, qui in

eiusmodi casu partem mali putant audire solacia. Nunc incubuisti tota in alteram partem et oblita meliorum fortunam tuam qua deterior est aspicias. Non conuertis te ad conuictus filii tui occursusque iucundos, non ad pueriles dulcesque blanditias, non ad incrementa studiorum: ultimam illam faciem rerum premis; in illam, quasi parum ipsa per se horrida sit, quidquid potes congeris. Ne, obsecro te, concupieris peruersissimam gloriam, infelicissima uideri. Simul cogita non esse magnum rebus prosperis fortem se gerere, ubi secundo cursu uita procedit: ne gubernatoris quidem artem tranquillum mare et obsequens uentus ostendit, aduersi aliquid incurrat oportet quod animum probet. Proinde ne summiseris te, immo contra fige stabilem gradum et quidquid onerum supra cecidit sustine, primo dumtaxat strepitu conterrita. Nulla re maior inuidia fortunae fit quam aequo animo.» Post haec ostendit illi filium incolumem, ostendit ex amisso nepotes.

6 Tuum illic, Marcia, negotium actum, tibi Areus adsedit; muta personam – te consolatus est. Sed puta, Marcia, ereptum tibi amplius quam ulla umquam mater amiserit – non permulceo te nec extenuo calamitatem tuam: si fletibus fata uincuntur, conferamus; eat omnis inter luctus dies, noctem sine somno tristitia consumat; ingerantur lacerato pectori manus et in ipsam faciem impetus fiat atque omni se genere saeuitiae profecturus maeror exerceat. Sed si nullis plactibus defuncta reuocantur, si sors inmotam et in aeternum fixam nulla miseria mutatur et mors tenuit quidquid abstulit, desinat dolor qui perit. Quare regamur nec nos ista uis transuersos auferat. Turpis est nauigii rector cui gubernacula fluctus eripuit, qui fluuitantia uela deseruit, permisit tempestati ratem; at ille uel in naufragio laudandus quem obruit mare clauum tenentem et obnixum.

7 »At enim naturale desiderium suorum est.« Quis negat, quam diu modicum est? Nam discessu, non solum amissione carissimorum necessarius morsus est et firmissimorum quoque animorum contractio. Sed plus est quod opinio adicit quam quod natura imperauit. Aspice mutorum animalium quam concitata sint desideria et tamen quam breuia:

uaccarum uno die alteroue mugitus auditur, nec diutius equarum uagus ille amensque discursus est; ferae cum uestigia catulorum consecratae sunt et siluas peruagatae, cum saepe ad cubilia expilata redierunt, rabiem intra exiguum tempus extinguunt; aues cum stridore magno inanes nidos circumfremuerunt, intra momentum tamen quietae uolatus suos repetunt; nec ulli animali longum fetus sui desiderium est nisi homini, qui adest dolori suo nec tantum quantum sentit sed quantum constituit adficitur.

Vt scias autem non esse hoc naturale, luctibus frangi, primum magis feminas quam uiros, magis barbaros quam placidae eruditaeque gentis homines, magis indoctos quam doctos eadem orbitas uulnerat. Atqui quae a natura uim acceperunt eandem in omnibus seruant: apparet non esse naturale quod uarium est. Ignis omnes aetates omniumque urbium ciues, tam uiros quam feminas uret; ferrum in omni corpore exhibebit secandi potentiam. Quare? quia uires illis a natura datae sunt, quae nihil in personam constituit. Paupertatem luctum ambitionem alius aliter sentit prout illum consuetudo infecit, et inbecillum inpatientemque reddit praesumpta opinio de non timendis terribilis.

8 Deinde quod naturale est non decrescit mora: dolorem dies longa consumit. Licet contumacissimum, cotidie insurgentem et contra remedia efferuescentem, tamen illum efficacissimum mitigandae ferociae tempus eneruat. Manet quidem tibi, Marcia, etiamnunc ingens tristitia et iam uidetur duxisse callum, non illa concitata qualis initio fuit, sed pertinax et obstinata; tamen hanc quoque tibi aetas minutatim eximet: quotiens aliud egeris, animus relaxabitur. Nunc te ipsa custodis; multum autem interest utrum tibi permittas maerere an imperes. Quanto magis hoc morum tuorum elegantiae conuenit, finem luctus potius facere quam expectare, nec illum opperiri diem quo te inuita dolor desinat! ipsa illi renuntia.

9 »Vnde ergo tanta nobis pertinacia in deploratione nostri, si id non fit naturae iussu?« Quod nihil nobis mali antequam eueniat proponimus, sed ut immunes ipsi et aliis pacatius ingressi iter alienis non admonemur

casibus illos esse communes. Tot praeter domum nostram ducuntur exequiae: de morte non cogitamus; tot acerba funera: nos togam nostrorum infantium, nos militiam et paternae hereditatis successionem agitamur animo; tot diuitum subita paupertas in oculos incidit: et nobis numquam in mentem uenit nostras quoque opes aequae in lubrico positas. Necesse est itaque magis corruamus: quasi ex inopinato ferimur; quae multo ante prouisa sunt languidius incurrunt. Vis tu scire te ad omnis expositum ictus stare et illa quae alios tela fixerunt circa te uibrasse? Velut murum aliquem aut obsessum multo hoste locum et arduum ascensu semermis adeas, expecta uulnus et illa superne uolantia cum sagittis pilisque saxa in tuum puta librata corpus. Quotiens aliquis ad latus aut pone tergum ceciderit, exclama: »non decipies me, fortuna, nec securum aut neglegentem opprimes. Scio quid pares: alium quidem percussisti, sed me petisti.« Quis umquam res suas quasi periturus aspexit? Quis umquam uestrum de exilio, de egestate, de luctu cogitare ausus est? Quis non, si admoneatur ut cogitet, tamquam dirum omen respuat et in capita inimicorum aut ipsius intempestiui monitoris abire illa iubeat? »Non putauit futurum.« Quicquam tu putas non futurum quod [multis] scis posse fieri, quod multis uides euenisse? Egregium uersum et dignum qui non e pulpito exiret:

Cuius potest accidere quod cuiquam potest.

Ille amisit liberos: et tu amittere potes; ille damnatus est: et tua innocentia sub ictu est. Error decipit hic, effeminat, dum patimur quae numquam pati nos posse prouidimus. Aufert uim praesentibus malis qui futura prospexit.

10 Quidquid est hoc, Marcia, quod circa nos ex aduenticio fulget, liberi honores opes, ampla atria et exclusorum clientium turba referta uestibula, clarum <nomen>, nobilis aut formosa coniux ceteraque ex incerta et mobili sorte pendentia alieni commodatique apparatus sunt; nihil horum dono datur. Conlatiis et ad dominos redituris instrumentis scaena adornatur; alia ex his primo die, alia secundo referentur, pauca

usque ad finem perseuerabunt. Itaque non est quod nos suspiciamus tamquam inter nostra positi: mutua accepimus. Vsus fructusque noster est, cuius tempus ille arbiter muneris sui temperat; nos oportet in promptu habere quae in incertum diem data sunt et appellatos sine querella reddere: pessimi debitoris est creditori facere conuicium. Omnes ergo nostros, et quos superstitibus lege nascendi optamus et quos praecedere iustissimum ipsorum uotum est, sic amare debemus tamquam nihil nobis de perpetuitate, immo nihil de diuturnitate eorum promissum sit. Saepe admonendus est animus, amet ut recessura, immo tamquam recedentia: quidquid a fortuna datum est, tamquam exempto auctore possideas. Rapite ex liberis uoluptates, fruendos uos in uicem liberis date et sine dilatione omne gaudium haurite: nihil de hodierna nocte promittitur – nimis magnam aduocationem dedi – nihil de hac hora. Festinandum est, instatur a tergo: iam disicietur iste comitatus, iam contubernia ista sublato clamore soluentur. Rapina rerum omnium est: miseri nescitis in fuga uiuere.

Si mortuum tibi filium doles, eius temporis quo natus est crimen est; mors enim illi denuntiata nascenti est; in hanc legem genitus «est», hoc illum fatum ab utero statim prosequabatur. In regnum fortunae et quidem durum atque inuictum peruenimus, illius arbitrio digna atque indigna passuri. Corporibus nostris inpotenter contumeliose crudeliter abutetur: alios ignibus peruret uel in poenam admotis uel in remedium; alios uinciet – id nunc hosti licebit, nunc ciui; alios per incerta nudos maria iactabit et luctatos cum fluctibus ne in harenam quidem aut litus explodet, sed in alicuius immensae uentrem beluae decondet; alios morborum uariis generibus emaceratos diu inter uitam mortemque medios detinebit. Vt uaria et libidinosa mancipiorumque suorum negligens domina et poenis et muneribus errabit.

11 Quid opus est partes deflere? tota flebilis uita est: urgebunt noua incommoda, priusquam ueteribus satis feceris. Moderandum est itaque uobis maxime, quae immoderate fertis, et in multos dolores humani

pectoris ‹uis› dispensanda. Quae deinde ista suae publicaeque conditionis obliuio est? Mortalis nata es mortalesque peperisti: putre ipsa fluidumque corpus et causis [morbos] repetita sperasti tam inbecilla materia solida et aeterna gestasse? Decessit filius tuus, id est decucurrit ad hunc finem ad quem quae feliciora partu tuo putas properant. Hoc omnis ista quae in foro litigat, in theatris ‹plaudit›, in templis precatur turba dispari gradu uadit: et quae diligis, ueneraris et quae despicias unus exaequabit cinis. Hoc uidelicet illa Pythicis oraculis adscripta ‹uox›: nosce te. Quid est homo? quolibet quassu uas et quolibet fragile iactatu. Non tempestate magna ut dissiperis opus est: ubicumque arietaueris, solueris. Quid est homo? inbecillum corpus et fragile, nudum, suapte natura inerme, alienae opis indigens, ad omnis fortunae contumelias proiectum, cum bene lacertos exercuit, cuiuslibet ferae pabulum, cuiuslibet uictima; ex infirmis fluidisque contextum et lineamentis exterioribus nitidum, frigoris aestus laboris inpatiens, ipso rursus situ et otio iturum in tabem, alimenta metuens sua, quorum modo inopia ‹deficit, modo copia› rumpitur; anxiae sollicitaeque tutelae, precarii spiritus et male haerentis, quod paupor repentinus aut auditus ex inproviso sonus auribus grauis excutit, sollicitudinis semper sibi nutrimentum, uitiosum et inutile. Miramur in hoc mortem, quae unius singultus opus est? Numquid enim ut concidat magni res molimenti est? odor illi saporque et lassitudo et uigilia et umor et cibus et sine quibus uiuere non potest mortifera sunt; quocumque se mouit, statim infirmitatis suae conscium, non omne caelum ferens, aquarum nouitatibus flatuque non familiaris aerae et tenuissimis causis atque offensionibus morbidum, putre causarium, fletu uitam auspicatum, cum interim quantos tumultus hoc tam contemptum animal mouet, in quantas cogitationes oblitum condicionis suae uenit! Immortalia, aeterna uolutat animo et in nepotes pronepotesque disponit, cum interim longa conantem eum mors opprimit et hoc quod senectus uocatur paucissimorum ‹est› circumitus annorum.

12 Dolor tuus, si modo ulla illi ratio est, utrum sua spectat incommoda an eius qui decessit? Vtrum te in amisso filio mouet quod nullas ex illo uoluptates cepisti, an quod maiores, si diutius uixisset, percipere potuisti? Si nullas percepisse te dixeris, tolerabilius efficies detrimentum tuum; minus enim homines desiderant ea ex quibus nihil gaudi laetitiaque perceperant. Si confessa fueris percepisse magnas uoluptates, oportet te non de eo quod detractum est queri, sed de eo gratias agere quod contigit; prouenerunt enim satis magni fructus laborum tuorum ex ipsa educatione, nisi forte ii qui catulos auesque et friuola animorum oblectamenta summa diligentia nutriunt fruuntur aliqua uoluptate ex uisu tactuque et blanda adulatione mutorum, liberos nutrientibus non fructus educationis ipsa educatio est. Licet itaque nil tibi industria eius contulerit, nihil diligentia custodierit, nihil prudentia suaserit, ipsum quod habuisti, quod amasti, fructus est.

»At potuit longior esse, maior.« Melius tamen tecum actum est quam si omnino non contigisset, quoniam, si ponatur electio utrum satius sit non diu felicem esse an numquam, melius est discessura nobis bona quam nulla contingere. Vtrumne malles degenerem aliquem et numerum tantum nomenque filii expleturum habuisse an tantae indolis quantae tuus fuit, iuuenis cito prudens, cito pius, cito maritus, cito pater, cito omnis officii curiosus, cito sacerdos, omnia tamquam properans? Nulli fere et magna bona et diuturna contingunt, non durat nec ad ultimum exit nisi lenta felicitas: filium tibi di immortales non diu daturi statim talem dederunt qualis diu effici «uix» potest. Ne illud quidem dicere potes, electam te a dis cui frui non liceret filio: circumfer per omnem notorum, ignotorum frequentiam oculos, occurrent tibi passi ubique maiora. Senserunt ista magni duces, senserunt principes; ne deos quidem fabulae immunes reliquerunt, puto, ut nostrorum funerum leuamentum esset etiam diuina concidere. Circumspice, inquam, omnis: nullam «tam» miseram nominabis domum quae non inueniat in miseriore solacium. Non mehercules tam male de moribus tuis sentio ut putem posse te

leuius pati casum tuum, si tibi ingentem lugentium numerum produxero: maliuolum solacii genus est turba miserorum. Quosdam tamen referam, non ut scias hoc solere hominibus accidere – ridiculum est enim mortalitatis exempla colligere – sed ut scias fuisse multos qui lenirent aspera placide ferendo.

A felicissimo incipiam: L. Sulla filium amisit, nec ea res aut malitiam eius et acerrimam uirtutem in hostes ciuesque contudit aut effecit ut cognomen illud usurpasse falso uideretur, quod amisso filio adsumpsit nec odia hominum ueritus, quorum malo illae nimis secundae res constabant, nec inuidiam deorum, quorum illud crimen erat, Sulla tam felix. Sed istud inter res nondum iudicatas abeat, qualis Sulla fuerit – etiam inimici fatebuntur bene illum arma sumpsisse, bene posuisse: hoc de quo agitur constabit, non esse maximum malum quod etiam ad felicissimos peruenit.

13 Ne nimis admiretur Graecia illum patrem qui in ipso sacrificio nuntiata filii morte tibicinem tantum tacere iussit et coronam capiti detraxit, cetera rite perfecit, Puluillus effecit pontifex, cui postem tenenti et Capitolium dedicanti mors filii nuntiata est. Quam ille exaudisse dissimulauit et sollemnia pontificii carminis uerba concepit gemitu non interrumpente precationem et ad filii sui nomen Ioue propitiato. Putasne eius luctus aliquem finem esse debere, cuius primus dies et primus impetus ab altaribus publicis et fausta nuncupatione non abduxit patrem? Dignus mehercules fuit memorabili dedicatione, dignus amplissimo sacerdotio, qui colere deos ne iratos quidem destitit. Idem tamen, ut redit domum, et inpleuit oculos et aliquas uoces flebiles misit; sed peractis quae mos erat praestare defunctis ad Capitolinum illum redit uultum.

Paulus circa illos nobilissimi triumphi dies quo uinctum ante currum egit Persen [incliti regis nomen] duos filios in adoptionem dedit, «duos» quos sibi seruauerat extulit. Quales retentos putas, cum inter commodatos Scipio fuisset? Non sine motu uacuum Pauli currum populus Romanus aspexit. Contionatus est tamen et egit dis gratias quod compos

Lucida intervalla 30 (2/2004)

uoti factus esset; precatum enim se ut, si quid ob ingentem uictoriam inuidiae dandum esset, id suo potius quam publico damno solueretur. Vides quam magno animo tulerit? orbitati suae gratulatus est. Et quem magis poterat permouere tanta mutatio? solacia simul atque auxilia perdidit. Non contigit tamen tristem Paulum Persi uidere.

Sadržaj sveske 30 (2/2004)

NOEL PUTNIK
Plutarh i Seneka: dva pristupa tešenju ožalošćenih

5